

ชีวิต ศรัทธาและฝัน : การสืบทอด
ความรู้เรื่องผ้าทอ อ้าเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่

เครือมาศ วุฒิการณ์

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงศึกษาธิการ
ประจำปีงบประมาณ ๒๕๓๗

บทคัดย่อ

อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นอำเภอในหุบเขากางก้น โดยดอยอินทนนท์นับเป็นแหล่งอารยธรรมล้านนาที่หลงเหลือตกทอดมาจนถึงทุกวันนี้ ดั้งเดิมได้จากสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ทัศนกรรมในวัดและบ้านเรือน ภาษา ตลอดจนอาหารการกิน และเครื่องแต่งกายอันเป็นวิถีชีวิตของชาวแม่แจ่ม ผ้าทอของอำเภอแม่แจ่มเป็นที่รู้จักและยอมรับกันทั่วไปว่ามีความงดงามทั้งสีล้นและลวดลายอีกทั้งโดดเด่นในความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น ลวดลายอันวิจิตรที่เกิดจากความเชี่ยวชาญในการทอ นั้น เป็นการแสดงออกทางสุนทรีย์ของผู้หญิงแม่แจ่ม ซึ่งนอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตตามธรรมชาติที่เต็มไปด้วยพลานามัย (vitality) แล้วยังชี้ให้เห็นถึงพลังซึ่งบ่งบอกถึงศรัทธาเบื้องลึกที่มีต่ออุดมการณ์ในพุทธศาสนา อันเป็นแรงบันดาลใจให้เกิดการสร้างสรรคบนผืนผ้า

ด้วยเหตุนี้งานวิจัยชิ้นนี้จึงเป็นความพยายามที่จะทำความเข้าใจการทอผ้าและผืนผ้าในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดอุดมคติทางศาสนา ซึ่งเป็นกระบวนทัศน์ (Paradigme) ที่ครอบคลุมพฤติกรรมของสมาชิกชุมชนชาวพุทธ ผู้วิจัยจึงมุ่งเน้นในการศึกษากระบวนการถ่ายทอดความรู้จาก "วัด" ไปสู่ "บ้าน" อันเป็นการศึกษาเบ็ดเสร็จที่ปูแนวทางในการดำเนินชีวิตให้กับชาวแม่แจ่มทุกเพศทุกวัย ตั้งแต่เกิดจนตาย

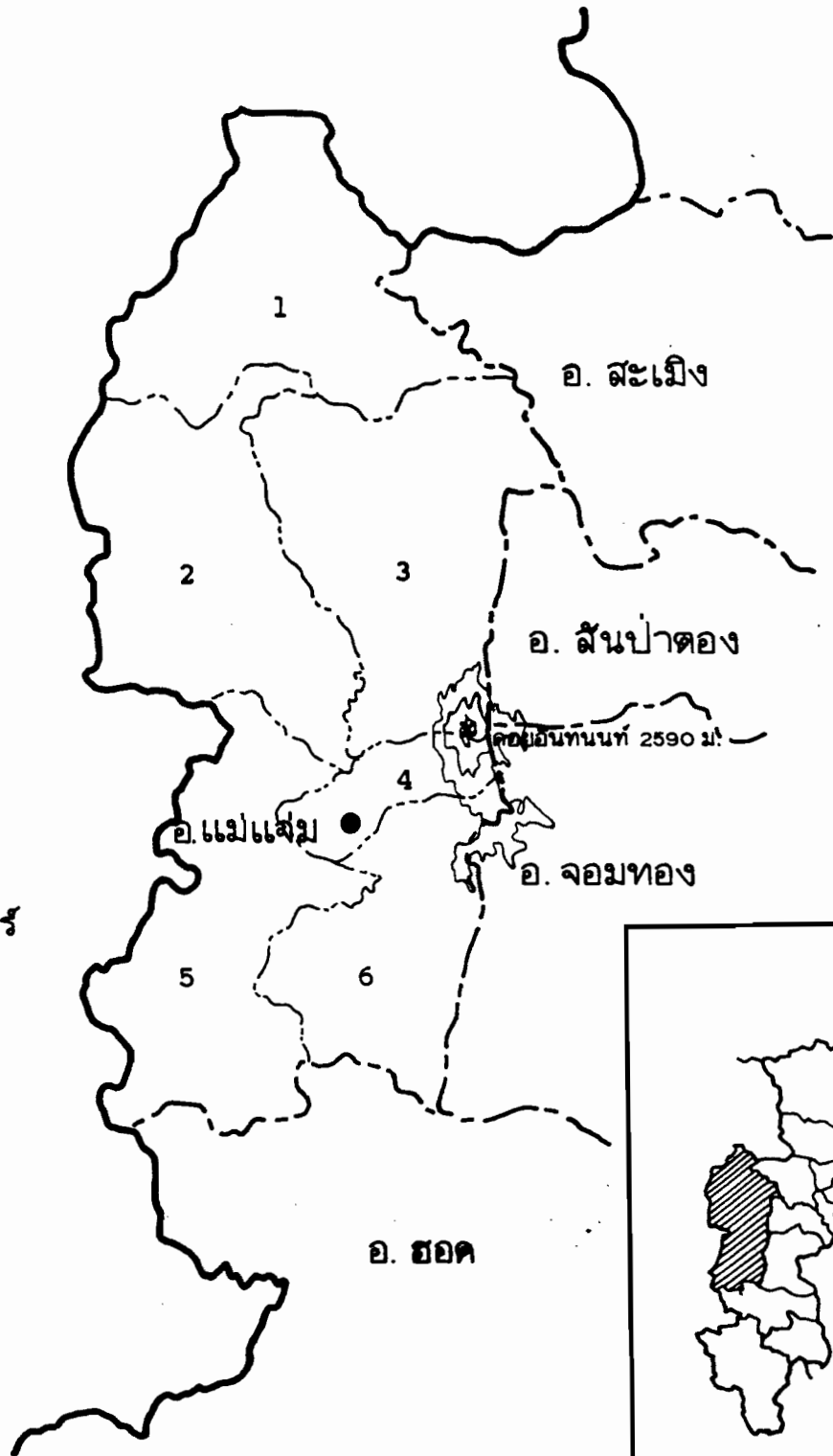
Abstract

Title Life, Faith and Textiles : passing on Knowledge about Textiles in
Amphae Mae Chaem, Chiang Mai

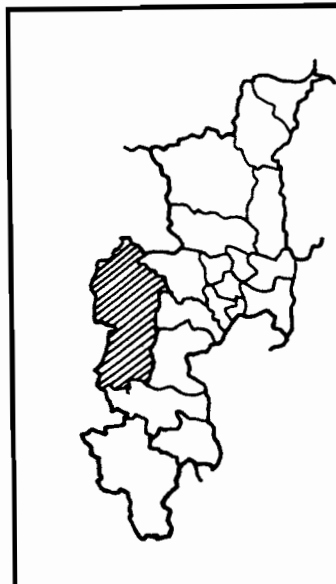
Situated in a valley behind Doi Inthanon far away from the center of development, Mae Chaem District, Chiang Mai Province, has been regarded as a treasure house of remnants of Lan Na civilization which have remained until today. Evidence can be seen from the architecture, decoratives, handicrafts found in temples and houses, the language, food, and especially the costumes of women. Mae Chaem hand-woven textiles are widely known for its beauty in colors and designs as well as its uniqueness. The elaborate designs on textiles are the result of the skills which prove to be an aesthetic expression of women in Mae Chaem. It is also important to note that textiles in Mae Chaem not only reflect the way of life of the people which is full of vitality but also indicate faith people have in Buddhism which guides and inspires them.

This study is an attempt to build an understanding of textiles and weaving as the tools and techniques in passing on the knowledge of religious idealism, the paradigm which directs the way of life of members of any Buddhist community. The study, therefore, mainly emphasizes the process of passing on the knowledge from "wat" (temple) to "Ban" (household) which is a kind of complete education that encompasses everyone in Mae Chaem, regardless of sex and age, from birth until death.

จ. แม่ฮ่องสอน



- 1 ต. บ้านจันทร์
- 2 ต. แม่ศึก
- 3 ต. แม่ณาจร
- 4 ต. ช้างเคิ่ง
- 5 ต. บ้านหีบ
- 6 ต. ท่าผา



คำอธิบายสัญลักษณ์

- จังหวัด
- - - อำเภอ
- · - ตำบล
- ▨ อำเภอแม่แจ่ม
- คอยอินทนนท์

แผนที่ ที่ตั้งของอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่

ชีวิต ศรัทธา และฝันผ้า : การสืบทอดความรู้เรื่อง ผ้าทอ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่

บทนำ

ระยะทางอันห่างไกลจากตัวเมือง ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาประกอบกันกับความสูงระดับสุดยอดของภูเขาที่มีชื่อว่า "ตอยอินทนนท์" เป็นเสมือนเกราะกางกันที่คุ้มกันและรักษาวิถีชีวิต และวัฒนธรรมล้านนาให้ดำรงอยู่ใน "เมืองแจ่ม" หรือ ปัจจุบันรู้จักกันในนาม "อำเภอแม่แจ่ม" เมืองเล็ก ๆ ในหุบเขาแห่งนี้จึงกลายเป็นตัวอย่างที่หลงเหลือของวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวล้านนา ซึ่งบัดนี้เป็นเพียงตำนานเล่าขานในเมืองที่ได้รับการพัฒนาแล้วหลายเมือง ร่องรอยของอารยธรรมเท่าที่เห็นและเป็นอยู่ในอำเภอแม่แจ่ม ไม่ว่าจะเป็น ภาษา สถาปัตยกรรม ของวัดและบ้านเรือนที่อยู่อาศัย หัตถกรรม การแต่งกายตลอดจนอาหารการกิน เป็นสิ่งซึ่งบ่งบอกถึงวิถีชีวิตของผู้คนที่มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับธรรมชาติ อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงรากฐานของอุดมคติเรื่อง ในพุทธศาสนาที่ครอบคลุมผู้คนที่ย้ายอยู่ในภูมิภาคนี้มาแต่ครั้งอดีต

แม้ว่าสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ของอำเภอแม่แจ่ม จะไม่เอื้ออำนวยให้แม่แจ่มเป็นเมืองที่เรียกได้ว่าอุดมสมบูรณ์ แต่วิถีชีวิตของชาวแม่แจ่มตั้งแต่อดีตนั้นดำเนินไปในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยตัวเอง ในการสร้างสรรค์สิ่งซึ่งคนภายนอกเรียกว่า ศิลปหัตถกรรม หรือนักวิชาการด้านมานุษยวิทยายืนยันว่าเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรม แต่สำหรับคนเมืองแม่แจ่มแล้วความงดงามที่ปรากฏในวัด บ้านเรือนที่อยู่อาศัย หรือลวดลายบนตีนจกของผ้าชิ้นของผู้หญิงแม่แจ่ม หากใช้ศิลปะหรือเทคนิควิธีที่สร้างความประทับใจและดึงดูดคนต่างถิ่นหรือนักท่องเที่ยว หากแต่เป็นภาพสะท้อนของวิถีชีวิตที่ถูกโอบอุ้มด้วยอุดมคติ และเปี่ยมไปด้วยพลานามัย (vitality) ชาวแม่แจ่มทั้งหญิงชายจึงไม่ได้มุ่งสร้างงานทางศิลปวัฒนธรรมเพียงอย่างเดียว หากแต่หมายมั่นที่จะตอบสนองศรัทธาที่อยู่เบื้องลึกในจิตใจ ดังนั้นความงดงามที่พบเห็นทั้งในวัด ในบ้านเรือนและบนผืนผ้าจึงประมวลเอาความดี ความมุ่งมั่น และความจริงจังของชาวแม่แจ่มออกมาด้วย หากใช้กระบวนการ "สร้างและเสถียร" ศิลปวัฒนธรรมตามที่มักเรียกกัน ซึ่งทำให้คุณค่าของความงามความดีนั้น ด้อยไปถนัด

ด้วยเหตุนี้ งานวิจัยชิ้นนี้จึงไม่ได้มุ่งเน้นในเรื่องของการถ่ายทอดความรู้เรื่องเทคนิคในการทอผ้าเพียงอย่างเดียว แต่เป็นความพยายามที่จะทำความเข้าใจผืนผ้าที่สัมพันธ์กับกระบวนทัศน์ (Paradigme) หรืออุดมคติทางศาสนาที่ครอบคลุมพฤติกรรมของผู้คน และเป็นแรงบันดาลใจก่อให้เกิดศรัทธาในการสร้างสรรค์น่านี้นการ ดังนั้นสิ่งซึ่งผู้วิจัยต้องการศึกษาและไตร่ตรองคือกระบวนการการถ่ายทอด

ความรู้ของสังคมหรือรัฐแห่งอุดมคติที่นำวิถีชีวิตของผู้คนอย่างมีเอกภาพ และกลมกลืนกับธรรมชาติ ในขณะทำงานด้านสถาปัตยกรรม ตลอดจนการแกะสลักไม้ หรือจิตรกรรมฝาผนังในวัดซึ่งเป็นงานของผู้ชายนั้น มิใช่เพียงเพื่อเกิดความสุขงามกับอาคารเท่านั้น แต่มีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อทางศาสนา ผู้วิจัยเชื่อว่าลวดลายอันวิจิตรที่ปรากฏบนผืนผ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นเจกของผู้หญิงแม่แจ่มก็เป็นงานที่สะท้อนความเชื่อเช่นเดียวกัน และยังไปกว่านั้นการทอผ้ายังเกี่ยวพันอย่างลึกซึ้งกับการดำเนินชีวิตของผู้หญิงแม่แจ่มตามอุดมคติ ที่ฝังลึกในวิถีธรรมชาติ เพราะฉะนั้น กระบวนการการถ่ายทอดความรู้จาก "วัด" ไปสู่ "บ้าน" โดยผ่านสื่อ เครื่องมือ และวัสดุต่าง ๆ ที่ทำได้ในท้องถิ่นจึงเป็นประเด็นหลักของการศึกษาในหัวข้อนี้

ไปวัด - อยู่บ้าน : เรื่องทาน - เรื่องกิน

เมื่อแม่บ้านจะไปอนวัดก่อนวันออกพรรษา ๑ วัน นอกจากจะเตรียมผ้าหอบ (ผ้าห่ม) หมอนม้วนไว้ในเสื้อแล้ว ก่อนออกบ้านแม่บ้านนั่งขึ้นต้นเจกหลายหงส์ดำที่ทอขึ้นด้วยตนเอง แม่บ้านเป็นศรัทธาวัดป่าแดด หนึ่งในจำนวนวัด ๒๓ แห่ง ที่มีอยู่ทั่วไปในอำเภอแม่แจ่มปัจจุบัน (ไม่นับวัดร้างที่เหลือเพียงซากปรักหักพังอีกนับร้อย) ศาลาวัดป่าแดดวันนั้นก็เหมือนกับวันพระทุกวันที่ผ่านมา คือ เต็มไปด้วยศรัทธาวัด ทั้งหญิงชาย แต่จะดับคั้งเป็นพิเศษ เนื่องจากเป็น "วันศีลหลวง" คั้นนั้นแม่บ้านบำเพ็ญภาวนารักษาศีลและนอนในศาลาร่วมกันกับแม่แก้ว แม่คำเอ๋ย แม่สุธรรม ฯลฯ ซึ่งมีอายุไล่เรียงกันตั้งแต่ ๕๐ ปี ไปจนถึง ๗๐ กว่าปี

เช้าตรู่วันรุ่งขึ้นหลังจากตื่นขึ้นมาสืบบาตรและรับประทานอาหารเช้าร่วมกัน ศรัทธาวัดป่าแดดนั่งรอคอยการฟังธรรม นั่งพูดนั่งคุยกันพร้อมกับตระเตรียมดอกไม้เพื่อใช้บูชา พอร่มวังวัดให้สัญญาณว่า พระสงฆ์มาถึงศาลาวัดตั้งกังวานขึ้น ทุกคนเปลี่ยนอิริยาบถ เตรียมตัว เตรียมใจ พร้อมทั้งรับฟังธรรม ซึ่งสำหรับผู้เฒ่าที่นั่งในที่นั้นคือ ชาวสารอันประเสริฐ ศาลาวัดก็พลันเงียบ คงมีแต่เสียงสวดมนต์ดังไปทั่วบริเวณ ครั้นเมื่อบทสวดมนต์จบสิ้นลง แม่เฒ่าในชั้นต้นเจกทุกคนก็เปลี่ยนดอกไม้และข้าวดอกไม้เมื่อที่ถือพนมตั้งอกตั้งใจฟังเทศน์ ซึ่งในวันนั้นมี ๒ กัณฑ์ กัณฑ์แรกเป็นเทศน์ที่เรียกกันว่า "เทศน์เมือง" คือเทศน์ทำนองเสนาะแบบพื้นเมือง โดยอ่านจากคัมภีร์ไบลาน สารากริกวิธานสูตร ซึ่งมีเนื้อความเอ่ยถึงพระนิพพาน-การ "บู้จักเฒ่า บู้จักตาย" เทศน์กัณฑ์ที่สองเป็นเทศน์ปาฐกถา-อรรถาธิบายธรรมด้วยภาษาพื้นเมือง "เรื่องกิน เรื่องทาน" - การใช้ชีวิตและการทำบุญที่ต้องเปี่ยมด้วย "เจตนา" (ภาษาพื้นเมืองใช้ในพิธีกรรมหมายถึงความมุ่งมั่น) และต้องพร้อมด้วยการมีเวทนา (การรับรู้ความมุ่งมั่น) มีศีลและมีวิสุต ซึ่งประการหลังสุดนี้จะมีมากมีน้อยไม่สำคัญ ศรัทธาทั้งหญิงชายสดับฟังธรรมทั้ง ๒ กัณฑ์จนจบเสร็จแล้วจึงเก็บเครื่องนอนม้วนและหอบเดินแยกย้ายกันกลับบ้านด้วยใบหน้าอึมเอบินในบุญที่ได้ร่วมกันทำ

ภาพที่ได้บรรยายมาข้างต้นนี้เป็นภาพวิถีชีวิตที่ดำเนินไปอย่างปกติของชาวแม่แจ่ม ซึ่งสร้างความประทับใจให้แก่ผู้ที่ไปพบเห็น โดยเฉพาะคนจากในเมืองที่ได้สูญเสียชีวิตเช่นนี้ไปนานแล้ว แต่สำหรับ

ผู้คนในเมืองแม่แจ่มนั้น บ้านกับวัดมิได้ห่างไกลกัน หากยังคงใกล้กันอย่างแนบแน่น "เรื่องกิน-เรื่องทาน" จึงเป็นคำที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เช่นเดียวกับกับคำว่า "ช่วยกัน ช่วยทาน" ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์และความร่วมแรงร่วมใจกันของคนในชุมชน เมื่อพระเทศน์เรื่องทานในวันนั้น หรือในวันอื่น ๆ ก็มักเน้นสอนการลี้ยงสัมบุญ คือ ไปวัดด้วยจิตใจอันอ่อนน้อม หรืออยู่บ้านด้วยการทำใจให้สงบและค่อยลี้ยงสมไปทีละเล็กทีละน้อย แต่ด้วย "เจตนา" อันแรงกล้าหาใช้ด้วยวิสตอันมีค่าไม่ ดังนั้นจึงเน้นการทานด้วยวิสตที่มีอยู่ ดังตัวอย่างที่พระยกขึ้นประกอบการเทศน์เรื่องทศตะ (อ่านเป็นภาษาพื้นเมืองเหนือว่า ตึกคะตะ) หรือคนเข็ญใจ พอรู้ว่าพระพุทธรูปเจ้าจะเสด็จผ่านมา เมื่อไม่มีอะไรก็จักแซนเสื่อใส่ในน้ำมันที่บีบจากแคบหมู ทำเป็นตะเกียงเพื่อบูชาพระพุทธรูป ทันทที่จุดตะเกียงก็เกิดแผ่นดินไหวสั่นสะเทือน เนื่องจากแรงเจตนาอันแก่กล้า หรือตัวอย่างเรื่องนางทาสีที่ทานสไปให้พระพุทธรูป ก็เป็นการสอนการทำบุญด้วยวิสตที่ทำได้ใกล้ตัว และทำขึ้นด้วยแรงศรัทธา

เพราะฉะนั้น การทอดผ้าและการทานผ้าจึงเป็นประเพณีการทำบุญของผู้หญิงไทยวนในเมืองแจ่ม เช่นเดียวกับผู้หญิงไทในถิ่นอื่น ๆ การอยู่บ้านทอดผ้าไปวันละเล็กวันละน้อย เป็นการลี้ยงสัมบุญทีละเล็กทีละน้อย ตามคำที่พระพร้าสอน โดยเทคนิควิธีแล้วการทอดผ้าคือการขัดเกลาจิตใจให้สงบเป็นวิถีทางหนึ่งที่จะเข้าสู่สภาวะธรรมตามที่มีการบันทึกไว้ในพระไตรปิฎก และอรรถกถาธรรมบท เรื่องราวของเด็กผู้หญิงธิดาของช่างทอผ้าเมืองอาฬวี ที่หลังจากได้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้าเรื่องมรณสติแล้วบรรลุโสดาบัน และสิ้นชีวิตลงคาหูกทอผ้า นั้น บอกความสำคัญของการทอดผ้าซึ่งเป็นวิธีหนึ่งแห่งการเจริญสติด้วยการเคลื่อนไหว (dynamic meditation) นอกเหนือจากนี้ เรื่องของพระจูฬปันถกซึ่งเป็นคนโง่ไม่สามารถจะเรียนหรือจดจำอะไรได้ แต่บรรลุอรหัตต์ด้วยการนั่งลูบท่อนผ้าและบริกรรมว่า "ผ้าเช็ดฝุ่น ๆ" ยังเป็นที่มาของคาถาบทที่คนเฒ่าคนแก่ในล้านนาและในแม่แจ่มจดจำกันต่อต่อมา ขณะที่กวาดบริเวณวัดก็มักจะท่องว่า "ระไซ้หะระนัง ระซังหะระติ"

เรื่องราวของผืนผ้าและการทอดผ้าในคัมภีร์มักถูกอ้างถึงอยู่เสมอในคำสอนของพระสงฆ์ ดังนั้นจึงไม่ต้องสงสัยว่าทำไมถึงมีการทำบุญด้วยผืนผ้ากันอย่างมากมายในกลุ่มคนไท เมื่อลูกหลานของชาวแม่แจ่มบวช แม่หรือยายก็จะทอผ้าทำเป็นหมอนหรือเครื่องใช้อื่น ๆ เช่นผ้าเช็ดหรือผ้ามัดเอวให้ ซึ่งเป็นการได้รับผลบุญทางอ้อมจากการบวชของลูกหลานผ่านผ้า ในขณะที่ตนเองไม่มีสิทธิจะได้รับโดยตรง ส่วนคนไทยที่ว่า "เกาะชายผ้าเหลือง" ดูจะมีความหมายมากขึ้น ถ้าหากมองผ่านกระบวนการทำบุญด้วยผืนผ้านี้ อีกประเพณีหนึ่งที่โดดเด่นของชาวแม่แจ่มซึ่งถือปฏิบัติกันมานานคือ ประเพณีการทานหรือถวายตุง (ธงชนิดแขวนห้อยเป็นแผ่นยาวลงมา) ให้กับวัดเป็นการอุทิศให้กับตัวผู้ทำบุญเอง โดยมีความเชื่อเช่นเดียวกับกลุ่มคนไทยอื่น ๆ ที่นิยมทอตุงว่า เมื่อตายไปแล้วถ้าชีวิตตกต่ำไปลงนรก ตุงที่ตนทานไว้นั้นจะช่วยเป็นบันไดให้เกาะรอดพ้นจากนรกได้ ชาวแม่แจ่มที่ไม่เคยทานตุงมาก่อนมักจะถวายตุงสีแดงชิ้นแรก เพราะเชื่อว่าอานิสงส์แรง ดังนั้นตุงผ้าทอที่แขวนลงมาจากเพดานวิหารนั้นจึงไม่ใช่เครื่องแต่งวัด หากผูกพันอย่างลึกซึ้งกับชีวิตของผู้คนทั้งส่วนตัวและส่วนรวม ปีไหนมีการทานตุงกันมาก ปีนั้นเชื่อกันว่าไร่นาจะได้รับฝนและ

อุดมสมบูรณ์ และถ้าหากปีไหนเกิดแล้งฝน ปีนั้นก็จะมีพิธีขอฝนโดยการเอาตุ้ง ไปแช่น้ำ

ผู้หญิงแม่แจ่มกับชีวิตที่แนบชิดกับผืนผ้า

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าการทอผ้าของผู้หญิงไท ไม่ใช่อาชีพ หากเป็นการผลิตขึ้นเพื่อใช้ ดังนั้นเมื่อจะกล่าวว่าผู้หญิงแม่แจ่มแทบทุกคนเป็นช่างทอผ้า คำว่า "ช่างทอผ้า" ในที่นี้ย่อมจะต่างจาก "ช่างทำผม" ในเมือง (ซึ่งประกอบกิจเพื่อหารายได้) ในแม่แจ่มหรือในที่อื่น ๆ ที่มีประเพณีการทอผ้า ช่างทอผ้าจะหมายถึง ผู้มีทักษะอันเชี่ยวชาญในการทอผ้า แต่ทักษะในการทอผ้าและผืนผ้าที่ทอขึ้นมา มีความหมายมากกว่าการผลิตขึ้นเพื่อใช้เพียงอย่างเดียว หรือที่เรียกกันโดยนักวิชาการเป็นภาษาคล่องจองกันว่า "การสร้างและเสฟ" ศิลปวัฒนธรรม

การทอผ้านอกจากจะมีความหมายในทางธรรม ตามที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีความหมายในทางสังคมในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการวัดคุณค่าของผู้หญิง นิทานพื้นบ้านต่าง ๆ ในกลุ่มคนไทมักมีเรื่องราวของการเลือกคู่ครองของผู้ชายโดยใช้ทักษะในการทอผ้าของผู้หญิงเป็นเกณฑ์ ในล้านนาที่เช่นกัน ในนิทานพื้นบ้านซึ่งมีต้นแบบจากวรรณกรรมพุทธศาสนา เรื่องนางอุทรา ซึ่งรู้จักกันแพร่หลายในภาคกลางว่า "ปลาบู่ทอง" และปรากฏในภาคเหนือในชื่อ "เต้าน้อยองค์คำ" นั้น เจ้าพระยาสามารถรู้ได้ว่านางลูกแม่เลี้ยงที่ปลอมตัวเข้ามาในวัง หาใช้นางอุทราเมียของตน ก็จากฝีมือในการทอหูกซึ่งเทียบเคียงกันไม่ได้ นิทานเรื่องเต้าน้อยองค์คำนั้น เป็นวรรณกรรมมุขปาฐะซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในดินแดนล้านนา และได้แพร่กระจายไปถึงแม่แจ่มด้วยนอกจากจะสอนศีลธรรมเหมือนนิทานเรื่องอื่น ๆ แล้ว นิทานเรื่องนี้ยังได้สอดแทรกระบบคุณค่าดั้งเดิมของท้องถิ่นไว้อย่างแยบยล จนจดจำและสืบทอดต่อกันมานานหลายชั่วคน

แม่ต้องเป็นผู้หญิงร่างเล็ก เช่นเดียวกับผู้หญิงแม่แจ่มทั่ว ๆ ไป แม้ว่าปีนี้แม่ต้องจะอายุ ๗๘ ปีแล้วแต่ยังกระฉับกระเฉง และสายตานั้นก็ดีขนาดนั่งทอผ้าและปักแพได้ แม่ต้องหักแพไปพลงแล้วด้วยความจำอันแจ่มชัดว่า เมื่อเป็นสาวรุ่น แม่ต้องได้เรียนรู้ฝึกฝนอะไรหลาย ๆ อย่าง การทำกับข้าว การบ้านการเรือน การทอผ้า ตลอดจนคำอุ๊ยว่าอุ๊ยสาวที่จดจำไว้และใช้เอ่ยเมื่อถึงเวลาที่มีหนุ่มมา "แอ่ว" สาวไทนช่างเจรจภาษาเชิงกวีที่หนุ่มสาวล้านนาใช้ได้ตอบกันครั้งอดีต ก็มักจะ ได้แต่งงานก่อนเพื่อน ภาพที่ตัวเองนั่งปั่นฝ้ายบนชานบ้านพูดคุยกับหนุ่ม ๆ ยามค่ำคืนนั้น ยังฝังอยู่ในความจำของแม่ต้อง ความเป็นผู้หญิงช่างเจรจาและช่างทอผ้านี้เองที่ทำให้แม่ต้องเป็นสาวอยู่ได้ไม่นานก็ได้แต่งงาน เลื้อย ขึ้น สะลี (ที่นอน) ผ้าหลบ (ผ้าปูที่นอน) ผ้าตวบ (ผ้าห่ม) รวมทั้งหมอนที่ทอเตรียมไว้เพื่อการแต่งงานจึงได้นำออกมาใช้ถึงตรงนี้ แม่ต้องรำพันด้วยความเสียดายว่าผู้หญิงแม่แจ่มสมัยนี้ไม่มีการเตรียมเครื่องใช้แบบนี้ด้วยตนเองแล้ว แต่มักจะไปซื้อสำเร็จรูปมาจากตลาดในเมือง ชีวิต "แม่เฮื่อน" ของแม่ต้องผ่านไปกับการเลี้ยงลูกดูแลบ้านเรือน ทำนา ทำไร่ แต่ไม่ละทิ้งการทอผ้าและไม่ห่างจากวัด เมื่อถึงงานบุญหรือวันศีลหลวงแม่ต้องไปร่วมทำบุญด้วย พร้อมทั้งทอผ้าไปทานให้วัด เช่น ผ้าเท็งพระเจ้า (ผ้าเหนือเศียรพระพุทธรูป) ผ้าลับพัน

รวมทั้งตุงตามประเพณีนิยมของล้านนา

ครั้นแม่ตองพ้นภาระการเลี้ยงดูลูกซึ่งเติบโตกันหมดแล้ว แม่ตองก็เริ่มไปวัดสัมาเสมอทุกวัน ศีลมิได้ขาด แม่ตองมีเวลาทอผ้ามากขึ้นกว่าเดิม พอถึงชีวิตในช่วงเข้าวัยเฒ่าแก่ แม่ตองหรือผู้หญิงแม่แจ่มคนอื่น ๆ เริ่มเตรียมตัว "กลับบ้านเก่า" บัดนี้แม่ตองจึงมีสิ่งของเครื่องใช้ที่ตระเตรียมไว้พร้อมแล้วเพื่อที่จะนำไปใช้ด้วยเมื่อเวลากลับบ้านเก่ามาถึง แม่ตองเล่าด้วยสายตาอันเป็นสุขว่า สิ่งของที่เตรียมไว้นั้นได้แก่

๑. คัมภีร์ใบลานที่เรียกว่า "ธัมมกัมม์" (กรรมวาจา) ๑ ผูก โดยมีหลานชายซึ่งกำลังบวชเรียนอยู่เป็นผู้จาร (เขียนด้วยเหล็กแหลมบนใบลาน)
๒. เครื่องแต่งกายอันประกอบด้วยเสื้อ ชินตีนแจก ซึ่งทอด้วยตนเอง
๓. เครื่องนอนเช่น หมอน ผ้าต้วบ (ผ้าห่ม) ผ้าหลบ (ผ้าปูที่นอน) หมอน ซึ่งทอด้วยตนเองเช่นกัน ทั้งนี้ก็ต้องไม่ลืมเสื้อด้วย
๔. เครื่องใช้อื่น ๆ เช่น ชันโตก กล่องข้าว ถ้วยชาม ช้อน น้ำตัน (คนโท) แก้วน้ำ และกระโถน

เป็นอันว่าแม่ตองพร้อมแล้วที่จะกลับบ้านเก่า เมื่อถึงเวลา ลูกหลานก็จะนำสิ่งของเหล่านี้ไปทานให้กับแม่ตองที่วัด ในชีวิต ไม่ว่าจะได้อะไรมากน้อยเพียงใด แม่ตองก็พอใจจะเอาไปเพียงแค่นี้ตามประเพณีที่สืบทอดกันมาช้านาน

จากแม่ถึงลูก : ความผูกพันบนที่ทอผ้า

เป็นที่ทราบกันดีในบ้านป่าแดดว่า แม่เฮือนเป็นช่างทอฝีมือเอกที่ทอตีนแจกลายหงส์ดำ ซึ่งถือว่าเป็นลายที่ยากที่สุดได้แก่นัก แม่เฮือนเรียนรู้การทอผ้าจากแม่ตั้งแต่เมื่ออายุได้ ๑๓ - ๑๔ ปี มรดกชิ้นเดียวที่แม่มอบให้ก็ดูเหมือนจะเป็นที่ทอผ้า และเทคนิคการทอผ้าที่แม่พร่ำสอนทุกเช้าเย็น พอแม่เฮือนได้ทำหน้าที่แม่บ้านแม่เฮือนจึงถ่ายทอดมรดกที่รับมอบมาให้แก่ลูกสาวตามที่ได้ร่ำเรียนมาจากแม่ เริ่มต้นจากการให้ทอผ้าขาวไม่มีลวดลายใด ๆ ต่อจากนั้นก็ทอผ้าต้วบ หรือผ้าห่มที่มีลายแข่ง (ผ้าห่มที่มีพื้นสีขาวและมีลายริ้วสีแดงหรือสีดำ เรียกว่าผ้าห่มแข่งแดงหรือแข่งดำ) เมื่อลูกสาวทอได้คล่องแล้ว ก็จะสอนการจกผ้าให้ โดยเริ่มจากการจกลายหน้าหมอน ซึ่งมีอยู่หลายหลาย เช่น ลายดอกจันทร์ กุดกบ กุดผักแว่น นกนอน แต่ลายที่ง่ายที่สุดที่มักจะเริ่มบทเริ่มต้น คือ ลายกุดตาแสง

การฝึกให้เด็กผู้หญิงเริ่มทอผ้า นั้น แม่เฮือนรู้จากประสบการณ์ว่าไม่ใช่เรื่องง่ายนัก แม้ว่าการทอผ้าจะเป็นการฝึกวินัยให้กับลูกหลาน แต่ก็ต้องผ่านการบังคับขู่เข็ญเช่นกัน กว่าที่จะเสร็จสิ้นไปแต่ละผืน และกว่าจะขึ้นลายใหม่ได้นั้น ใช้เวลายาวนาน ทักษะอันชำนาญในการทอผ้า นั้น หาใช้กระบวนการรีบเร่งยิ่งถ้าใช้ที่เมืองที่ใช้กระสวยพุ่งด้วยมือแล้วกระทบพิมพ์แบบโบราณแล้ว อาจจะใช้เวลาจนถึงสองปี

กว่าจะทอผ้าได้แก่่ง แม่เขื่อนจะตั้งต้นลายให้และคอยกำกับการทำงานอย่างสม่ำเสมอ ยากหรือง่าย ผิดหรือถูก ก็บอกกล่าวกันที่ทอผ้า เพื่อกันลืมแม่เขื่อนจะทอจกหลายต่าง ๆ เก็บไว้ให้ลูกหลานดูเป็นตัวอย่างหลายลายบนผืนผ้าผืนยาว การวัดความชำนาญในการทอผ้าก็คือความสามารถในการทอตีนจกของผ้าชิ้นที่มีความยากง่ายตามความซับซ้อนของลวดลาย ลายชิ้นตีนจกที่ทอสืบทอดกันมาในแม่แจ่มนั้นมีมากมาย เช่น ลายเชียงแสน ลายนกนอน ลายหงส์ปี หงส์ลื้อ หงส์ปล่อย ลายขันสามแอม ลายนกคุ้ม ฯลฯ แม่เขื่อนถ่ายทอดการทอตีนจกลวดลายต่าง ๆ ที่มีอยู่มากมายนี้ให้แก่ลูกสาวจนหมดสิ้น จากลายง่ายสุดจนถึงลายที่ซับซ้อนว่าทอยากหนักหนาและมีใช้ว่าทุกคนจะทอได้ดังงาม คือ ลายหงส์ดำ ปกติแล้วลายสัตว์ต่าง ๆ เช่น ช้าง ไก่ ม้า ที่ปรากฏบนผืนผ้า เช่นผ้าเช็ดนั้น สำหรับช่างทอผ้าแม่แจ่มแล้ว มักจะบอกกันว่าทอง่ายกว่าลายดอกไม้ แต่เมื่อต้องทอสัตว์เช่น หงส์ดำ ลงบนผืนตีนจกแล้ว เป็นเรื่องที่ต้องใช้ฝีมือและความชำนาญอย่างยิ่งยวด

จาก "วัด" สู่ "บ้าน" กับการสร้างตำนานบนผืนผ้า

ในขณะที่ผู้ชายแม่แจ่มได้โอกาสในการบวชเรียน หัดเขียนและหัดอ่านคัมภีร์โบราณที่บันทึกเรื่องราวของพุทธศาสนา อีกทั้งฝึกฝนความเป็นช่างฝีมือในการแกะสลักลวดลายต่าง ๆ ที่ปรากฏในช่อฟ้า หน้าบัน ลัตตภัณฑ์ คันหอย ที่ประดับประดาในวัด ผู้หญิงจะเป็นผู้ที่ได้รับความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ผ่านวัด โดยมีผู้ชายเป็นสื่อ การบวชเรียนของลูกหลานชาย จึงหมายถึงการไปรับเอาความรู้อันประเสริฐมาถ่ายทอดให้กับสมาชิกในครอบครัวพร้อมกับบุญกุศลที่ตามติดมา เมื่อผู้หญิงเข้าวัดไปฟังธรรมและทำบุญ ก็จะได้ยินเรื่องราวชาดกต่าง ๆ อ่านเป็นทำนองเสนาะแบบพื้นเมือง ได้มองเห็นรูปวาดที่จิตรกรฝีมือเอกบรรจงวาดฝาผนังบนฝาผนังวัด เช่น วัดป่าแดด ตลอดจนได้สัมผัสความงดงามของลวดลายบนไม้แกะสลักที่ประดับประดา สิ่งเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นสื่อโดยตรงและยังเป็นเครื่องหล่อหลอมจิตใจให้เกิดมีแรงบันดาลใจในการสร้างตำนานบนผืนผ้าอันเป็นการแสดงออกในทางสุนทรีย์ของผู้หญิงแม่แจ่ม

สิ่งที่ผู้หญิงได้รับรู้ควบคู่ไปกับการทอผ้าก็คือ ชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวของพระพุทธเจ้าที่มีมาในชาติก่อน ๆ ซึ่งพอจากวัดถึงบ้านแล้ว เล่าปากต่อปาก เป็นนิทานจากยายถึงแม่ จากแม่ถึงลูก ถ้าถามผู้เฒ่าผู้แก่แม่แจ่มทุกคน จะรู้จักมักคุ้นกัน จันทชาติชาดก (ซึ่งเรียกกันว่าจันทชาติปุจฉา) เวสสันดรชาดก สุวรรณสิริสา (หัวทอง) หงส์หิน บั้วระวงศ์หงส์อำมาตย์ หมาชนคำ (สุวรรณเมกษะ) เต้าน้อยทองคำ (นางอุทราหรือปลาบู่ทอง) ช้างสะตัน (ช้างฉันทันต์) ฯลฯ ชาดกเหล่านี้มีอยู่ในคัมภีร์โบราณตามวัดต่าง ๆ ในแม่แจ่ม ถูกถ่ายทอดไปยังสมาชิกของชุมชนโดยการเทศน์ของพระในวัด หลายเรื่องได้มีกวีของล้านนาหลายคนนำไปประพันธ์เป็นคำวซที่มีเสียงเสนาะไพเราะ ง่ายต่อการจำ และเคยถูกนำเผยแพร่โดยช่างชอนั้นเมือง ซึ่งเดินทางไปแสดงตามที่ต่าง ๆ สมัยเมื่อวิทยุยังเป็นสื่อที่เดียวที่ทรงพลังนั้น ชาวแม่แจ่มก็มักได้ยินคำวซชาดกต่าง ๆ นี้ ตามสถานีวิทยุอยู่สม่ำเสมอ งานฝีมือของช่างผู้ชายในแม่แจ่มนั้น

ถูกค้นพบ ได้รับการศึกษาและยอมรับว่าเป็นพุทธศิลป์กรรม-สถาปัตยกรรมล้านนาชั้นเยี่ยมที่แสดงออกถึงความรู้สึกและความเข้าใจอันลึกซึ้งในอุดมการณ์ของพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังวัดป่าแดด ที่มีทั้งพุทธประวัติ ชาดก เช่น เวสสันดร จันทมาต และรูปสัตว์ดบวิภังค์ (ภูเขาล้อมรอบเขาพระสุเมรุ) หรือคิชฌกูฏ (ตัวกู่ปราสาทที่ออกเสียงเป็นภาษาพื้นเมืองว่า "กิด-จะ-กุด") ที่วัดยางหลวงนั้น นอกจากจะมีคุณค่าสูงด้านสุนทรีย์แล้วยังสะท้อนถึงภูมิปัญญาที่ชาวแม่แจ่มมีต่อศาสนาที่ตนนับถือ และจัดได้ว่าเป็นศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อให้พินิจและไตร่ตรองที่ศิลปวัตถุ และเล็งเห็นอุดมการณ์ (Objective art) โดยแสดงออกในรูปแบบของการจำลองอุดมการณ์นั้น ซึ่งต่างจากศิลปะสมัยใหม่ซึ่งแสดงออกถึงอารมณ์และความคิดของผู้สร้าง (Subjective art) ท่ามกลางบรรยากาศแห่งการถ่ายทอดอุดมการณ์ทางพุทธศาสนาผ่านสื่อต่าง ๆ และการดำเนินชีวิตตามวิถีตามธรรมชาติที่บรรยายมาข้างต้นนี้ ผู้หญิงแม่แจ่มได้สร้างตำนานอย่างยิ่งใหญ่ลงบนผืนผ้าซึ่งเป็นการแสดงออกในทางสุนทรีย์ที่สะท้อนภูมิปัญญา ได้ไม่ยิ่งหย่อนกว่าผู้ชาย การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับผ้าทอในเอเชีย ไม่ว่าจะ เป็นเอเชียใต้หรือเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้ให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์บนผืนผ้าทอ ในฐานะที่เป็นการแสดงออกแห่งศรัทธาและความรู้ความเข้าใจในศาสนาของผู้หญิง ดังนั้นจึงปฏิเสธไม่ได้ว่าลวดลายบนผ้า เช่น ซ้าง ม้า ไก่ หงส์ นาค หรือแม้แต่หางสะเปา ซึ่งเป็นลายส่วนล่างของตีนซิ่นแม่แจ่มนั้นมีความเกี่ยวโยงกับชาดกเรื่องต่าง ๆ อย่างแน่นอน ปรัมปราคติ (Myth) ที่ได้ยินได้ฟังในวัดและเล่ากันต่อ ๆ มานั้น ได้ถูกบันทึกไว้บนผืนผ้าเป็นแบบอย่างที่สืบทอดกันมาในชุมชน

ผืนผ้ากับชาดก : การเดินทางสู่พระโพธิญาณ

ลวดลายอันวิจิตรและสีอันงามตาของผ้าทอแม่แจ่ม ตลอดจนชื่อที่ใช้เรียกลวดลายต่าง ๆ นั้น ล้วนบอกถึงพลาณามัย ในวิถีชีวิตของผู้คนที่อยู่ร่วมกันภายใต้สิ่งที่เรียกว่า กระบวนทัศน์ หรือ Paradigme เนื่องจากนิทานชาดกหรือพระคัมภีร์หลักที่เล่าเรื่องชาติก่อนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นแกนกลางของวัฒนธรรมไทยและเป็นรากฐานทางมโนคติของสมาชิกชุมชนชาวพุทธ กล่าวคือการร่วมสังฆกรรมเพื่อได้รับพระโพธิญาณตามรอยพระบรมศาสดา ผู้รู้ท่านหนึ่งของไทยเคยให้คำอธิบายเกี่ยวกับกระบวนทัศน์ของพุทธศาสนานี้ว่าพุทธศาสนาไม่สอนให้เชื่อในสิ่งลึกลับสูงสุด และไม่ใช้ศาสนาที่ถกแต่ปรัชญาล้วน ๆ แต่พุทธศาสนาเชื่อมั่นในกระบวนการธรรมชาติ เป็นธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับพลังชีวิต มีวิถีทางธรรมอย่างอัญจังกิมรรค (มรรค ๘) พลังทั้งหมดเป็นพลังธรรมชาติ มิใช่พลังเร้นลับทางไสยศาสตร์ พุทธศาสนาเรียกร้องชีวิตสามัญชนธรรมดา ให้น่าเห็นธรรมโดยปิดกั้นนิเวศด้วยสติ แล้วธรรมชาติจะเป็นแรงหนุนให้เกิดสิ่งที่ปรารถนา เป็นพลังธรรมชาติไม่ใช่พลังเร้นลับหรือเหนือธรรมชาติ ความเป็นพุทธองค์ของพระพุทธเจ้าคือ ลำดับขั้นของมนุษย์ (Stage of Man) จากการบำเพ็ญเพียรสังฆกรรมของพระโพธิสัตว์สี่องค์ ไชยแสนกัลป์ ค่อย ๆ ใต้เต้าสู่ความละเอียดของจิตจนบรรลุผลสูงสุด โดยได้รับพระโพธิญาณในชาติสุดท้าย

ตั้งนั้นการที่แม่ต้องได้เรียนรู้การทอผ้าและตระเตรียมเส้นเอ็น ขึ้นต้นจก คัมภีร์โบราณรวมทั้งเครื่องใช้อื่น ๆ เพื่อกลับบ้านเก่านั้นเป็นการปฏิบัติตามประเพณีนิยมของชุมชนพุทธที่มีอุดมคติเรื่องเกิดมาเพื่อสั่งสมบารมี อันเป็นทั้งรากฐานและสายใยในความสัมพันธ์ของทุก ๆ ชีวิต จากความเชื่อที่ว่าชีวิตแห่งจิตวิญญาณนั้น ไม่ได้มีเฉพาะช่วงที่ปรากฏอยู่เท่านั้น ชีวิตไม่ได้เริ่มเมื่อเกิดและจบสิ้นลงเมื่อตาย คติก่อนเกิดและหลังตายนั้นสัมพันธ์กับปัจจุบันอย่างแนบแน่น ซึ่งเป็นการมองชีวิตในมิติพิศวง และมุ่งมันสั่งสมบารมีที่จะนำชีวิตไปบรรลุโพธิญาณ อันเป็นแก่นสารของชีวิตและเป็นนิพนธ์หรือ thesis ที่ครอบคลุมผู้คนในชุมชนนี้มาแต่ครั้งอดีต

เป็นเรื่องแน่นอนว่าชาวแม่แจ่มไม่ต้องการอธิบายในเรื่องของอุดมคติดังกล่าว อีกทั้งไม่ขัดข้องใจตั้งคำถามในความเชื่อ หากแต่มุ่งปฏิบัติตามวิถีทางแห่งการบรรลุโพธิญาณนั้น จนกลายเป็นแบบอย่างวิถีชีวิตที่โอบอ้อมสมาชิกของชุมชนทุกคนทุกระดับตั้งแต่เกิดจนตาย ผู้หญิงแม่แจ่มนั้น แม้จะมีสถานภาพทางสังคมไม่ทัดเทียมกับผู้ชาย แต่ในวิถีชีวิตแห่งจิตวิญญาณอันมีเป้าหมายร่วมกันของชุมชนพุทธนั้น เปิดกว้างให้มีการถ่ายทอดอุดมคตินั้นมายังผู้หญิง ซึ่งก่อให้เกิดแรงบรรดาลใจในการแสดงออกทางสุนทรีย์บนผืนผ้า และการดำรงชีวิตที่ลงลึกในวิถีธรรมชาติ การทอผ้าของผู้หญิงแม่แจ่มจึงเปรียบประหนึ่งการสร้างตำนานแห่งการสั่งสมบารมีลงบนผืนผ้า เริ่มทอผ้าขาวเมื่อคราวเริ่มรุ่นสาว ค่อย ๆ ผูกทอลวดลายต่าง ๆ ช้าง ม้า นก ไก่ หงส์ นาค เครื่องเถา และดอกไม้ รูปลายเรขาคณิตที่สร้างบนที่ทอผ้า นั้นคือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชาตคติได้ย่นได้ฟังมาทั้งสิ้น

เรื่องราวการสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิทานชาตคติ นั้น เป็นวรรณกรรมที่ในบ้านที่ไม่ได้มีขึ้นเพื่อเฉพาะเล่าให้ฟังเพื่อความสนุกสนาน ความเพลิดเพลิน หรือมุ่งสอนศีลธรรมเพียงอย่างเดียว แต่ถ้ามองให้ลึกซึ้งตามที่มันักปราชญ์ทางพุทธศาสนาในเมืองไทย ซึ่งสั่งสมประสบการณ์ในการปฏิบัติได้ตีความไว้ นั้น นิทานชาตคติของไทยเต็มไปด้วยประสบการณ์ทางจิตวิญญาณที่สมบูรณ์เหมือนเช่น รามายณะของอินเดีย และได้อบรมปลูกฝัง เป็นมโนธรรมต่อคนไทยมาหลายชั่วคน แต่ละเรื่องเต็มไปด้วยสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงการเดินทางของพระโพธิสัตว์ทางจิตวิญญาณ ที่ต้องฟันฝ่าอุปสรรคนานัปการ จนกว่าจะกลับคืนเมืองหรือบ้านเก่าอันเป็นที่สยบัย บอกให้รู้ถึงความผสมผสานกลมกลืนทางจิตวิญญาณของจิตเดิมแท้ ช้าง ม้า และสัตว์ต่าง ๆ ที่ปรากฏ มีบทบาทในท้องเรื่องชาตคติ นั้น มีส่วนสำคัญในเรื่องของการสั่งสมบารมีและการเติมบารมีของกันและกันให้เต็ม ช้าง ม้า นก หงส์ มักจะถูกมอบให้เป็นพาหนะของพระโพธิสัตว์ หรือเป็นผู้ช่วยให้ไปถึงการบรรลุพระโพธิญาณ ดังนั้นชีวิตของคน ๆ หนึ่งจึงสัมพันธ์กับชีวิตอื่น ๆ มีการยอมรับว่าชีวิตเป็นของกันและกันสูง มโนคตินี้ของชาวพุทธโดดเด่นมากในชาตคติทุกเรื่อง การได้พบครู มิตร และคู่ครอง ถือว่าเป็นการพบด้วยแรงอธิษฐาน และพบกันก็เพราะเคยสั่งสมบารมีร่วมกันมาแต่ปางก่อน การฆ่า การทำบาป ต่อชีวิตอื่น ๆ นั้น ถือว่าเป็นการทำลายบารมีแห่งการบรรลุถึงฝั่งพระนิพพาน ทั้งของตนเองและผู้อื่น ๆ ด้วยเหตุนี้จึงต้องทบทวนซึ่งกันและกันไว้ ไม่ว่าจะช้าง ม้า นก วัว ควาย หรือเครื่องมือเครื่องใช้ เพราะเชื่อว่าเกิดด้วยอำนาจบารมีและถ้าไม่ตามคุ้มครองกันแล้ว บารมีนั้นจะเสื่อมสิ้นไป

ชาดกที่บันทึกในคัมภีร์และถ่ายทอดผ่านการเทศน์ที่กลายเป็นการเล่าปากสู่ปากในแม่แจ่มและ
ในล้านนาทั่วไปนั้นมียุ่ด้วยกันหลายเรื่อง แต่ในแม่แจ่มนั้นดูเหมือนว่าเรื่องจินตพมาตชาดก หรือที่เรียกกันว่า
จินตพมาตปุ๊จี้ จะเป็นเรื่องที่รู้จักกันดี เพราะมีการบันทึกไว้เป็นจิตรกรรมฝาผนังวัดป่าแดด ซึ่งอยู่ร่วมกับ
พุทธประวัติ เวลสันดรชาดก และวิหุรบัตหิตชาดก ในเรื่องจินตพมาตซึ่งเป็นเรื่องราวของสองคนพี่น้อง
คนที่เกิดมาในวันที่มีสุริยคราส จึงได้ชื่อว่าสุริยา คนน้องเกิดตอนที่มิจันทรคราส จึงมีชื่อว่า จินตพมาต
(อ่านเป็นภาษาพื้นเมืองว่า จันตะคาด) นับตั้งแต่ถูกพ่อแม่โกรธและไล่ออกจากบ้านเพราะแย่งกันกินปูปิ้ง
(ปูจี้) ก็ต้องออกเดินทางผจญภัยผ่านพหุทั้งคนและสัตว์ที่ป่วยหรือตาย ซึ่งต้องการการรักษาให้หายหรือฟื้น
คืนชีพ จนในที่สุดได้อภิเษกกับธิดาเจ้าเมือง และฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ จนหมดสิ้นไป สัตว์ทั้งหลายเช่น งู
นิงพอน กา หรือช้าง นั้น เป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญที่ต้องได้รับการดูแลเช่นเดียวกับคน

ในเรื่องพระยาช้างฉัททันต์ หรือเรียกกันภาษาเหนือว่าช้างสะตันนั้น เป็นเรื่องราวของ
พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระยาช้างฉัททันต์ อาศัยอยู่ในสระฉัททันต์ หรือสระ โบกขรณี ซึ่งเต็มไปด้วย
ด้วยดอกบัวนานาชนิด และล้อมรอบด้วยภูเขา ๗ ชั้น ด้วยความน้อยใจและผูกพยาบาทของนางสุภาดา
(นางจุลสุภัตตรา) ในความลำเอียงของพญาช้าง ทำให้นางอธิฐานขอให้ตายไปเกิดเป็นคนเพื่อกลับมา
แก้แค้นได้ โดยให้พราหมณ์ไปฆ่าพระยาช้างได้สำเร็จ นางก็เสียใจจึงได้ออกแตกตาย ช้างอีกตัวหนึ่งซึ่งมี
ความสำคัญมากในชาดกคือช้างชื่อ ช้างปัจฉิมยาจก หรือปัจฉิมยาจกเคนทร์ ซึ่งเป็นช้างราชาพาหนะคฤษณารมี
ของพระเวสสันดร ส่วนในเรื่องหงส์หินนั้น พระอินทร์ได้เสกหงส์ซึ่งทำจากหินให้เป็นพาหนะแก่พระโพธิสัตว์
ในการเดินทางไปปราบยักษ์ได้สำเร็จ และกลับคืนเมืองด้วยชัยชนะในที่สุด ร่องรอยของวัฒนธรรมชาดกที่
ช้าง ม้า หงส์ มีบทบาทสำคัญนั้น ปรากฏอยู่ในศิลปกรรมที่เห็นได้ในวัดทั่วภาคเหนือ รวมทั้งในการตั้งชื่อ
วัด เช่น วัดพวงช้าง วัดพวงหงส์ วัดควรถ้าม้า ฯลฯ

ในการเดินทางฟันฝ่าอุปสรรคนานัปการของพระโพธิสัตว์ในชาดกหลายเรื่องเช่น สุวรรณ
สิริสา (หัวทอง) จันทกุมาร สุวรรณสังข์ หรือในพุทธตำนาน พาหนะที่สำคัญยิ่งของพระโพธิสัตว์ที่ขาด
เสียมิได้คือ เรือลำเภาทอง (สะเปาคำ) พระโพธิสัตว์สุวรรณสิริสา อ้อนวอนแม่ให้อุ้มตนไปลงเรือลำเภา
เพื่อไปค้าขายยังสุวรรณภูมิ จันทกุมารและพระโพธิสัตว์ที่กล่าวไว้ในพุทธตำนานพาแม่ลงเรือลำเภาไป
ค้าขายกับพ่อค้าทั้งหลาย เมื่อเรือเกิดอัปปางในกลางมหาสมุทรก็ได้พระอินทร์มาช่วยชีวิตไว้ ส่วนพระสุ
วรรณสังข์นั้นเมื่อจมน้ำตอนถูกลอยแพกับแม่ ได้รับพรและเรือลำเภาทองทำให้สามารถบรรลุถึงฝั่งได้
ผู้รู้ทางพุทธศาสนาได้ให้ความหมายแก่เรือลำเภาทอง ในฐานะพาหนะของพระโพธิสัตว์ว่า เป็นตัวแทนค่า
ความรู้อันจริงแท้และรุ่งเรือง ในดินแดนล้านนานั้นเรือลำเภาทองหรือสะเปาคำนั้นปรากฏเด่นชัดทั้งใน
เรื่องของพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งมักมีการจำลองสะเปาคำเป็นส่วนประกอบของพิธี ตลอดจนความเชื่อของ
ชาวแม่แจ่มว่ามีสะเปาคำอยู่ใต้วิหารวัดยางหลวง ซึ่งเป็นความเชื่อที่มีอยู่หลายแห่งในล้านนา เช่น ในตัว
เมืองเชียงใหม่มีวัดชื่อว่าวัดลำเภา ซึ่งเรียกเป็นภาษาเหนือว่า วัดสะเปา

ดังนั้นจึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่บนผืนผ้าทอของผู้หญิงแม่แจ่มจะเต็มไปด้วยช้าง ม้า นก ไก่ นาค หงส์ และลายส่วนล่างสุดของตีนชื่อนั้นจะมีชื่อเรียกว่า "ทางสะเปา" ความเข้าใจในการมองเค้าโครงทางจิตวิญญาณของชาดกอันเป็นรากฐานของอุดมคติของชุมชนชาวพุทธในล้านนา หรือภาคอื่น ๆ ของประเทศนี้ จะทำให้ลวดลายบนผ้าทออันงดงามของแม่แจ่มนั้นมีความหมายลึกซึ้ง มีคุณค่าแก่การพิจารณา มิติที่กว้างลึกกว่าสิ่งที่มองเห็นได้ด้วยสายตา อีกทั้งเมื่อได้ศึกษากระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดวิธีการทอผ้า ตลอดจนความสัมพันธ์อันแนบแน่นของผ้าทอที่มีต่อวิถีชีวิตของผู้หญิงแม่แจ่มแล้ว ทำให้เกิดความมั่นใจที่จะกล่าวได้ว่า การทอผ้าของผู้หญิงแม่แจ่มนั้นเป็น วิถีทางที่ผู้หญิง ได้มีโอกาสปฏิบัติโดยตรงเพื่อดำเนินตามรอยของพระพุทธเจ้าในการสั่งสมบารมีจนกว่าจะบรรลุถึงพระโพธิญาณ จากผืนผ้าขาวเมื่อเริ่มทอนั้นค่อย ๆ ผีกฝนไปวันละเล็กวันละน้อย ผ่านลายเส้นตรง ผ่านดอกไม้ พืชพรรณต่าง ๆ ช้าง ม้า นาค เดินทางไปในจักรวาล ช้ามเขา ช้ามทะเล ยากลำบากขึ้นไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงหงส์ดำ ซึ่งอยู่ตรงใจกลางของลายชื่อนั้นจากแม่แจ่มและเป็นลายที่ทอยากที่สุด จากการศึกษาเกี่ยวกับคติเรื่องหงส์ ซึ่งแพร่เข้ามาในประเทศไทยจากอินเดียนั้น หงส์ ซึ่งภาษาสันสกฤตมีศัพท์ว่า หิส อ่านออกเสียงว่า หัม-สะ (ham) หรือ หัน-สะ เป็นพาหนะของพระพรหมและพระศรีสวตี มีความเชื่อว่า หิส เป็นนาวาญาณ คำว่า หิส มีความหมายว่า "ฉันคือสิ่งนั้น" (I am that) มาจากคำศัพท์ ๒ คำ คือ คำว่า "หิ" (ham) และ "ส" (sah) ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าผู้หญิงแม่แจ่มได้บรรลุถึงเป้าหมายของการสร้างตำนานแห่งการสั่งสมบารมีอันยิ่งใหญ่บนผืนผ้า บารมี (ภาษาเหนืออ่าน ป่าระมี) นั่นคือความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ ซึ่งในภาษาอังกฤษใช้คำว่า perfections นั้น ประกอบด้วย ทาน คีล เนกขัมมะ (การบวชหรือปลีกตัวปลีกใจออกจากกาม) ปัญญา (ความรู้) วิริยะ (ความเพียร) ชันติ (ความอดทน) สัจจะ (ความจริง) อธิษฐาน (ความตั้งใจมั่น) เมตตา (ความรักใคร่ ความปรารถนาดี) และอุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง) และทศบารมีหรือบารมี ๑๐ นั้น เรียงตามที่ได้บำเพ็ญในทศชาติดังต่อไปนี้

๑. พระเตมีย์ - เนกขัมมะ
๒. พระมหาชนก - วิริยะ
๓. พระสุวรรณสาม - เมตตา
๔. พระเนมิราช - อธิษฐาน
๕. พระมโหสถ - ปัญญา
๖. พระภุรทัตต์ - คีล
๗. พระจันทกุมาร - ชันติ
๘. พระนารถ - อุเบกขา
๙. พระวิฑูร - สัจจะ
๑๐. พระเวลีสันตร - ทาน

ความเนียร ความตั้งใจ ความรอบรู้ และอดทน ที่ฝึกฝนผ่านวิธีการทอผ้า ตลอดจนวิถีชีวิตที่ไม่ห่างจากคิลและทานนั้น ถือว่าเป็นการสั่งสมบารมีของผู้หญิงแม่แจ่ม นับตั้งแต่เริ่มต้นด้วยการทอผ้าชาว जनบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดคือ ลายหงส์ดำ ซึ่งอาจเปรียบเสมือนสัญลักษณ์แห่ง โพธิญาณและจวบจนวาระสุดท้ายของชีวิตนี้ ก็ไม่หน่ายหนึ่การทำงานสิ่งซึ่งตนได้ทอขึ้น อันเป็นการบำเพ็ญทานบารมีที่จะช่วยส่งผลดีไปในชีวิตหน้า

ความรู้เรื่องจักรวาลนั้น ไม่ใช่สิ่งไกลตัวของชาวแม่แจ่ม รูปวาดสัตว์บริภคณ์บนฝาผนังวัดป่าแดด และศิขณภูมิ ในวิหารวัดยางหลวงนั้น ล้วนสัมพันธ์กับจักรวาลทั้งสิ้น และจากความเชื่อเรื่องอานิสงส์ทานตุ่งที่มีบันทึกไว้ในคัมภีร์โบลานล้านนาฉบับวัดบ้านแอน อำเภอตอยเต่า ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายว่าผู้ใดทานตุ่งขาว ตุ่งแดง ตุ่งเหลือง ย่อมจะได้ไปเกิดยังทวีปต่าง ๆ กัน อันได้แก่ อุตรรุทวีป อมรโคยานทวีป และชมพูทวีป คงไม่เป็นการตีความตามอำเภอใจหรือลากเข้าหาความ หากจะกล่าวว่าการทอขึ้นตีนจกของผู้หญิงแม่แจ่มคือการทอจักรวาลลงบนผืนผ้า อันเป็นคำกล่าวในเชิงเปรียบเทียบ แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า ลวดลายที่อยู่ใน โคม ที่ชั้น และห้องนก หรือแม้แต่ทางสะเปา ซึ่งเป็น โครงสร้างและส่วนประกอบหลักของตีนจกแม่แจ่มนั้น ชวนให้เกิดจินตนาการ ภาพจักรวาลตามที่บันทึก คัมภีร์หรืออยู่ในนิทานชาดก ล้านวนที่ชาวแม่แจ่มจำได้ดีใจว่า "นางมัทรีนุ่งขึ้นตีนจก-นกงอน" นั้น มิใช่ล้านวนที่คิดขึ้นคล่องจองให้เข้ากับความเป็นท้องถิ่นของแม่แจ่ม หากแต่เป็นสิ่งที่ได้สดับฟังจากการเทศน์มหาชาติ กัณฑ์นครกัณฑ์ ซึ่งเป็นกัณฑ์ที่พระเวสสันดรและนางมัทรี เสด็จกลับคืนสู่นคร นางผุสดีได้มอบเสื้อผ้าพร้อมทั้งแก้วแหวนเงินทอง ให้แก่นางมัทรี คัมภีร์โบลานล้านนามีบทพรรณนาความงามของผ้าขึ้นตีนจกของนางมัทรี โดยบรรยายขึ้นแต่ละตา มีมหาสมุทร ทวีปต่าง ๆ และสัตว์น้อยใหญ่ที่อาศัยอยู่ในจักรวาล รวมทั้งรูป "สะเปาคำ" ดังต่อไปนี้

จกกล่าวถึงราชบุตรตรีแม่ท้าว ชมชื่นย้าวินดี กับด้วยมัทคีศรีสะไห้
แก้วแก่นไ้จิงนำมา ยังวัดถามวลมาก ผ้าหลายหลากนานา
คือผ้ากัปปาลิกาไส่ส่องซ้า เส้นแลบล้าไ้บัวว เขิงชายหัวสนแแล้ว
เหลื่อมคละแคล้งแสนค่า ผืนหนึ่งชื่อโกเสยยังงามแบ้ปลอด แล้ว
ด้วยยอดไ้ไหม มาแต่เมืองไกลเทศไ้ ควรค่าได้แสนเมือง ผืน
หนึ่งชื่ออุทุมพรารเรืองรามฟ้า ดูหลากผ้าทั้งหลาย เป็นตายายไ้
รอด ปุนดีตาสอดแยงดู ตาหนึ่งรูปเขาลีเนรูหมายทวีป ตาหนึ่งน้ำ
สมุทรถิบตีฟอง ตามหนึ่งรูปอุตรชุกีบีใหญ่ ตาหนึ่งรูปบุพนวิเทหะไ้
ปุนดู ตาหนึ่งรูปชมพูยวยานแก้วาง ตาหนึ่งรูปอมรโคยานสร้าง
สมบัติ ตาหนึ่งรูปพระยาจักรวิดิเสวยราช ตาหนึ่งรูปเทวดาอยู่
ปราสาทแก้วนิมานค่า ตาหนึ่งรูปท้าวจตุโลกบาลอาจหน้า ตาหนึ่ง

รูปอินทร์เจ้าฟ้าอยู่เสวยวรรณ์ ตาหนึ่งรูปพระยามรหมตณสักสวาด
ตาหนึ่งรูปมาราธิราชปราบปรินิมิตตวสวดี ตาหนึ่งรูปกนิรีแอน
พื่อนไผ่ ตาหนึ่งกนิรีไล่เซยชม ตาหนึ่งรูปยงชายสมสูสร้าง ตาหนึ่ง
รูปแม่ช้างถือแวนแยงเงา ตาหนึ่งรูปแม่กำลังเอาของจ้าง ตาหนึ่ง
รูปบัวสร้างการเรือน ตาหนึ่งรูปพ่อค้าเดินเที่ยวเทศ ตาหนึ่งรูป
แม่ค้าเดินเซตแดนเรา ตาหนึ่งรูปสะเพาคำว่ายาทำ ตาหนึ่งรูปช้าง
ล่าดงไพร ตาหนึ่งรูปเนื้อไปเป็นหมู ตาหนึ่งรูปม้าอยู่ศาลา ตา
หนึ่งรูปเสื้อสิงห์ตาแฉ้วแหล่น ตาหนึ่งรูปกระต่ายเดินเดินดง ตา
หนึ่งรูปราชหงส์บินอากาศ ตาหนึ่งรูปกฤษรราชเมามัน ตาหนึ่งรูป
เสตนรณช้างเผือก ตาหนึ่งรูปฤกษ์เดือนดาว ตาหนึ่งรูปพระจันทร์
ชาวไสสอง ตาหนึ่งรูปนางเยียมปล่องคองชาย ตาหนึ่งรูปแม่หม้าย
ให้หาผิว ตาหนึ่งรูปวัวอุสุภราช ตาหนึ่งรูปกวางทรายและนาคน้ำ
ตาหนึ่งรูปไก่เถื่อนถ้ำและตาหงส์ ตาหนึ่งรูปสัตว์นานาและนาคน้ำ
ตาหนึ่งรูปอกนางช้ำ ตาหนึ่งรูปแม่ค้าไหล จึง ไชว์ตถาผ้าผืน
ประเสริฐ อันเกิดแต่ไซมราชู จีบแผ่นผ้าผืนแพง เฟิงใส่ชะอุบ
คำแดงเลิศแล้ว แม่จึงใช้ไปถวายแก่แก้วนางมัทที โฉมนางดีใช้ซ้ำ
เยยะทรงผ้าก็เยยะตุงามมาก แลนา

บทส่งท้าย

ปีนคำเอี้ยอายุ ๑๘ ปีเต็มและเฟิงจะเรียนจบ ม.๖ จากโรงเรียนมัธยมปลายในแม่แจ่ม ซึ่ง
เฟิงผลิตนักเรียน ม.๖ ออกมาเป็นรุ่นแรก ในจำนวนนี้มีคำเอี้ยรวมอยู่ด้วย เธอจึงกล่าวถึงความ
สำเร็จ การศึกษาของเธออย่างภาคภูมิใจ ทำหกเดือนมาแล้วที่คำเอี้ยออกจากแม่แจ่มพร้อมกับเพื่อน เข้า
ไปอยู่ในตัวเมืองเชียงใหม่เพื่อหางานทำ บังเอิญพบคนรู้จักซึ่งชักชวนให้ไปเป็นพนักงานบริการในร้าน
อาหารที่ศูนย์การค้าที่มีชื่อของเมือง ป้ายชื่อพนักงานที่ติดเสื้อคำเอี้ยในขณะทำงานนั้นอ่านว่า "จารุณี"
ตามที่ครูในโรงเรียนได้ตั้งให้สมัยที่เรียนหนังสือ ไม่มีใครทราบรากเหง้าของจารุณี และไม่มีใครใส่ใจ
ถามว่าเธอมาจากไหน...

คำเอี้ยเป็นหนึ่งในจำนวนคนรุ่นหนุ่มสาวของแม่แจ่มอีกหลายคนที่ถูกกระแสของการพัฒนาและ
การศึกษาของรัฐพัดผ่านและดูดดึงจากถิ่นฐานบ้านเกิดให้เข้าไปตั้งรกรากเลี้ยงชีพอยู่ในเมือง ผู้หญิงรุ่นใหม่
เช่นคำเอี้ย เมื่อเข้าโรงเรียนตามระบบของส่วนกลางก็เริ่มหันหลังให้กับการทอผ้า และแม่จะจำ
นิทานชาดกที่แม่อุ้ย(ยาย) เคยเล่าให้ฟัง ได้บ้างแต่ก็เลือนรางไม่เป็นเรื่องราว ในท่ามกลางการ

รณรงค์การอนุรักษ์วัฒนธรรมไทยภายใต้สโลแกนอันสื่อเสียงที่ว่า "เรารักวัฒนธรรมไทย" นั้น ได้สร้างความรู้สึกแปลกแยกให้กับผู้คนที่ซึ่งเป็นเจ้าของวัฒนธรรม โดยทั้งหันและทั้งฉีกภาพวัฒนธรรมออกเป็นชั้น ๆ จนหาสิ่งปะติดปะต่อกันไม่พบ จัดงานประกวดประชันกันให้เป็นมหกรรมอันยิ่งใหญ่ ในนามของการอนุรักษ์วัฒนธรรม แม้กระทั่งในแม่แจ่มเองก็มีการจัดงานมหกรรมผ้าทอแม่แจ่มเพื่อให้เป็นที่ดึงดูดและสร้างความประทับใจให้กับคนภายนอกแม่แจ่ม โดยลืมไปว่ารากเดิมของการทอผ้าของผู้หญิงแม่แจ่มนั้น คือการมุ่งสร้างที่จะตอบสนองศรัทธาในอุดมการณ์ของพระศาสนา จึงเป็นการกระทำตอบสนอง (action) ทำให้ activity หรือกิจกรรมเรียกร้องความสนใจจากผู้คน และลืมไปว่าการทอผ้าและทอผ้าของผู้หญิงแม่แจ่มคือการทำบุญของเขา ซึ่งคือการอนุรักษ์ที่เป็นไปเองโดยมิได้เสเสสร้าง แต่แม่แจ่มยัง โชคดีอยู่บ้างที่มีความพยายามของคนหนุ่มสาว เช่น คุณนุสราและเตชา เตียงเกตุ ซึ่งจากเมืองกรุงไปใช้ชีวิตในวิถีธรรมชาติของแม่แจ่ม และยังได้ให้ทั้งแรงกายแรงใจช่วยเหลือเกื้อกูลชาวบ้านแม่แจ่มให้ระลึกถึงสิ่งดีงามที่เขาเคยสัมผัสไว้ให้สืบทอดต่อไป

คำถามที่อยากตั้งไว้เพื่อเป็นการเริ่มต้นในบทส่งท้ายนี้คือ เราจะสืบสานสายใยวัฒนธรรมที่มีมาแต่อดีตให้ดำรงอยู่ได้อย่างไร ในเมื่อทุกวันนี้อุดมการณ์ในการสังฆมบารมีธรรม อันเป็นระบบการศึกษาเบ็ดเสร็จทางวัฒนธรรมที่เราเคยมีมานั้นไม่ได้รับความสนใจและการเชิดชูจากรัฐ จึงค่อยจืดจางลงเลือนไปจากสังคมนี้ การศึกษาแบบรวมศูนย์ในปัจจุบันที่มุ่งเน้นเทคโนโลยีเพื่อประกอบอาชีพและตอบสนองตลาดของสังคมนับวันได้กวาดผู้คนจากชนบทสู่เมือง สร้างความรังเกียจตนเอง อีกทั้งพรากความเป็นสมาชิกถาวรของชุมชนไปจากผู้คนที่เคยมีชีวิตแห่งชุมชนสูง เช่นในแม่แจ่ม หรือในหลาย ๆ แห่งของประเทศ เมื่อมีเสียงเรียกร้องให้มีการศึกษาที่มุ่งจะถ่ายทอดทั้งความรู้และอุดมการณ์อันเหมาะสมแก่วิถีชีวิตแบบพึ่งตนเอง เราควรหันกลับไปไตร่ตรองและทบทวนฐานการศึกษาเบ็ดเสร็จที่เราเคยมีมาแต่ดั้งเดิม อันเป็นการศึกษาที่โอบอุ้มผู้คนในชุมชนทุกคนทุกระดับตั้งแต่เกิดจนตายหรือไม่

๑. องค์ประกอบของตีนจกแม่แจ่ม

ตีนจกแม่แจ่มนั้นจะมีองค์ประกอบซึ่งเป็นเอกลักษณ์เฉพาะได้แก่ โคม ชั้น ห่อง นก และ สะเปา (อ่าน "สะเปา")

๑. โคม คือส่วนประกอบหลักของตีนจกแม่แจ่ม การเรียกชื่อของตีนจกในแต่ละผืนนั้น ส่วนใหญ่จะพิจารณาจาก โคม เป็นส่วนสำคัญ ตัว โคม ในตีนจกจะเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน วางอยู่ในตำแหน่งแฉกกลางของตีนขึ้นเรียงเป็นแถว การจะดูความละเอียดประณีตและสวยงามของตีนจกจะสังเกตได้จากลักษณะของ โคม กล่าวคือ หากโคมที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนมีขนาดเล็กและยอดแหลมมากเท่าใด ก็แสดงถึงการทอและจกที่แน่นละเอียดประณีตเท่านั้น (รวมถึงอายุการใช้งานด้วย บางผืนอาจเก็บไว้ได้นานถึง ๑๐๐ ปี) ทั้งนี้เป็นผลจากเทคนิคและความตั้งใจในการจก การใช้วัสดุอุปกรณ์ที่มีคุณภาพ โดยเฉพาะฝีมที่ใช้ทอจะต้องมีซี่หรือฟันหวีที่เล็กและบาง

สำหรับลวดลายในโคม จะมีองค์ประกอบของลายแตกต่างกันออกไป เช่น ในตีนจกบางผืนจะประกอบด้วยตัวหงส์อยู่ตรงกลาง ส่วนยอดเป็นตัวนก เช่น หงส์ดำ หงส์ปล้อย หงส์ลิ่ว (เขียว) หงส์เหลือง หงส์สาม หงส์ปี เป็นต้น บางผืนจะใช้เรียกชื่อก่อนตีนจกประกอบด้วย ได้แก่ ลายเชียงแสน ลายละครคอน เป็นต้น ถัดจากนั้นจะเป็นแถวที่จกลวดลายขนาดเล็กล้อมรอบ โคมอีกชั้นหนึ่ง ทำให้ตีนจกมีความละเอียดประณีตและงดงามมากขึ้น

๒. ชั้น เป็นลายประกอบในตีนจก เป็นรูปสามเหลี่ยมที่อยู่ระหว่างโคม ๒ โคม ลวดลายที่นิยมใช้จกในชั้น ได้แก่ เชียงแสน ละครคอน หรือลายชั้นสามแฉก ขนาดลวดลายชั้นจะใหญ่หรือเล็กขึ้นอยู่กับขนาดของโคม หากโคมมีขนาดใหญ่ เช่น เชียงแสนหลวง ละครคอนหลวง ลวดลายที่ชั้นก็ใหญ่ตามไปด้วย ทำให้สามารถเพิ่มรายละเอียดในชั้นได้มากขึ้นเช่น การใส่รูปนกที่ยอดของชั้นทั้งด้านล่างและบน เป็นต้น

๓. ห่องนก นับเป็นเอกลักษณ์สำคัญอีกอย่างหนึ่งของตีนจกแม่แจ่ม ส่วนที่เรียกว่าห่องนกนี้จะเป็นลายที่อยู่ส่วนบนและล่างของ โคมกับชั้นเรียงแถวต่อกัน ตัวนกที่อยู่ในห่องนกนี้จะจกโดยใช้สลับกัน และมีน้ำตัน หรือสะเปาน้ำตัน (คนโทน้ำ) สลับกับขอไล่ แต่งเติมในช่องว่างระหว่างตัวนกเพื่อไม่ให้เกิดช่องว่างในลวดลายหรือในห่องนก

ในชั้นบางผืนอาจไม่มีส่วนประกอบของห่องนก แต่จะใส่ลายกุศพอเรือ นก แทน ซึ่งเป็นลายจกที่นำมาจากลายหน้าหมอนใส่แทนที่ของห่องนกทั้งแถวบนและแถวล่าง

๔. สะเปาหรือหางสะเปา เป็นลายส่วนล่างของตีนชอนที่ต่อจากห่องนก นิยมจกโดยใช้สีดำสลับกับสีขาวเป็นส่วนใหญ่ แต่อาจมีชั้นตีนจกแม่แจ่มบางผืนที่มีการจกหางสะเปาเป็นสีดำทั้งหมดซึ่งสตรีแม่แจ่มไม่นิยมใช้นุ่ง มักจะเก็บรักษาไว้หรือทอขึ้นมาในพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย เช่น ใช้ทำบุญถวายไปให้แก่ย่า หรือยายที่เสียชีวิตไปแล้ว

ดินจอมแม่แจ่มนอกจากมีส่วนประกอบสำคัญ ๕ ส่วน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีส่วนพิเศษที่ปรากฏบนดินจอมบางผืนคือ ขอลี้ หรือ กูดขอลี้ ซึ่งเป็นแถวบนสุดของดินชั้น และมักจกด้วยฝ้าย ๒ ลี สลับกันเรียงเป็นแถว นิยมใช้ประกอบลาย เขียงแสนน้อย ละคอนน้อย และชันสามแฉว ทำให้ลวดลายดินจอมมีขนาดใหญ่ขึ้น คือมีลายประกอบแถวบนสุดเพิ่มอีก ๑ แถว

๒. เรื่องย่อของนิทานชาดกที่กล่าวถึงในงานวิจัย

๒.๑ สุวรรณสิริสาชาดก

พระโพธิสัตว์นาม สุวรรณสิริสา (หัวทอง) เสวยพระชาติเป็นบุตรแห่งสามิภรรยาตระกูลจันทาล บิดาชื่อนันทาลบัณฑิต ในรัชสมัยของพระเจ้าพรหมทัตผู้ครองเมืองพาราณสี ก่อนกำเนิดบุตรนางจันทาลผู้ภรรยาฝันว่ากบ (คางคก) น้อยเหาะขึ้นบนอากาศกลิ้งกินดวงจันทร์แล้วตกลงตรงท้องนาง ครั้นรุ่งเช้านางได้ลงจากเรือนไปหาโทรพชชายเเกเรคนหนึ่ง เขาได้ทายว่าฝันของนางประเสริฐนักจะได้บุตรที่ปัญญามากมีแต่หัวไม่มีกาย ครั้นนางจันทาลบัณฑิตไปหาโทร โทรก็ทายเช่นเดียวกับชายเเกเรว่าบุตรจะมีปัญญาปานมากจะมีแต่หัว ไม่มีกายและจะเป็นที่พึ่งของนางในวันหน้า

เมื่อครรภ์ของนางแก่ใกล้คลอด พระโพธิสัตว์ได้เห็นความลำบากของมารดา เพราะยากจน อัดคัต และสามิได้ตายเสียตั้งแต่นางตั้งครรภ์ได้ ๕ เดือน จึงอธิษฐานให้ตัวเองมีแต่หัวไม่มีตัว เพื่อจะช่วยตัดภาระของมารดาในการเลี้ยงดูตน

ต่อมานางจันทาลบัณฑิตได้คลอดบุตรสมดังคำทำนายของโทร มีศีรษะเป็นทองแต่ไร้ตัว ไม่มีเท้า ไม่มีมือ ด้วยความอับอายแก่เพื่อนบ้าน นางจึงไม่แสดงบุตรให้ใครเห็น เก็บไว้แต่ในห้อง วันหนึ่ง นางลงไปปล่อยโคกระบือให้กินหญ้า แล้วกลับมาอาบน้ำเชยชมบุตรน้อย ตกเย็นก็ออกไปไล่ตัดอันโคกระบือเข้าคอกกลับมาบ้านอาบน้ำให้ลูกแล้ววางไว้บนอก เชยชมทนุถนอมด้วยความรัก และเศร้าโศกในความอภัพนิการของพระโพธิสัตว์

เมื่อนางจันทาลบัณฑิตออกไปนอกบ้าน พระโพธิสัตว์ได้ออกจากศีรษะของตัวแล้วกวาดถูช่วยงานบ้านแก่มารดาเสมอ ครั้นตกเย็นแม่กลับมาที่กระโดดเข้าอยู่ในหัวแสร้งเป็นคนเฝ้าวางไป

ครั้นหลายเวลาเช้าพระโพธิสัตว์รบ ร่ำมารดาให้ยกหัวตนใส่ถาดไปวางไว้กลางทุ่งที่เลี้ยงควายได้ทันหัวว่า ด้วยเดชแห่งพระโพธิสัตว์ เงามของต้นหัวว่ามีได้บายเบนออกจากที่ และวัวควายก็อยู่ได้อ่านางมิได้แตกฝูงสัญจร ไปอื่น ทั้งถาดใส่หัวของ โพธิสัตว์ก็ได้กลายเป็นทองคำล้ำค่า

ต่อมาเมื่ออายุได้ ๗ ขวบ พระโพธิสัตว์สุวรรณสิริสาใคร่ภูฐานะของมารดาจึงอ้อนวอนให้มารดาไปออกปากยืมทองจากนายบ้านราคา ๕๐๐ บาท เพื่อไปค้าขาย ด้วยเดชแห่งโพธิสัตว์เพียงออก

ปากยิ้มคำเดียว นายบ้านก็มอบทองให้มาตามประสงค์ โปธิสัตว์ก็อ่อนน้อมมารดาให้พาดนไปฝากกับนาย
สำเภาก็ไปค้าขายยังสุวรรณภูมิ นางจันทาลับเขตตัดทานเพราะเห็นความพิการของบุตรและทิ้งรักอาลัย
บุตรด้วย ในที่สุดก็ทนการรบเร้าของบุตรไม่ได้จึงจำใจไปฝายนายสำเภา กลับถูกหัวเราะเยาะเพราะ
บุตรของนางมีแต่หัวไว้ตัวไว้มือไว้เท้าจะเป็นพ่อค้าพ่อขายอะไรได้ มารดาของพระโผธิสัตว์ก็ร้องไห้คร่ำ
ครวญจนนายสำเภาสงสารและยอมอนุญาตให้สุวรรณเสีรสาไปค้ากับสำเภาของตนได้

มารดาได้จัดขนมและอาหารกับถุงทองให้แก่พระโผธิสัตว์ แนะลูกให้นำอาหารและขนมไปให้
กำนัลนายเรือ ส่วนถุงทองไว้กับตน แล้วนางก็อุ้มโผธิสัตว์ไปลงเรือสำเภา สำเภาใหญ่เล่นออกจากท่า
เมืองพาราณสี มารดาก็ร้องไห้คร่ำครวญคิดอาลัยบุตรเป็นอย่างมาก

สำเภาเล่นไป ๗ วัน ก็บรรลุถึงเกาะवालुकทวี่ป (เกาะทราย) พระโผธิสัตว์เห็นทราย
งามดังสีทองใคร่จะอยู่ ณ ที่นั้น จึงขอให้นายสำเภากล่องตนลง นายเรือตัดทานด้วยความสงสารใน
ความพิการ ครั้นขัดไม่ได้จึงได้ปล่อยให้โผธิสัตว์ลงอยู่เกาะवालुकทวี่ปดังประสงค์ พร้อมกับวางถุงทองพร้อม
กับเมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ ไว้ให้ด้วย

ครั้นสำเภาของนายพาณิชออกจากเกาะทรายไปค้ายังสุวรรณภูมิแล้ว สุวรรณเสีรสาโผธิสัตว์
ได้ออกมาจากหัวของตนและลงมือปลูกผักแพงและพืชผักจากเมล็ดพันธุ์ที่มีอยู่นั้น ด้วยเดชของพระองค์พืชพันธุ์
ก็งอกงามผลิดอกผลเป็นอันมาก

กลางถึงธิดาของพระยานาค ๒ นาง บัญญาปี่ กับ ปทาริกา ได้ลาพยานาคบิดาผู้เป็นเจ้าของ
แห่งนาคนิภ ขึ้นมาเที่ยวเล่นที่เกาะवालुकทวี่ปเห็นสวนพืชพันธุ์อุดมสมบูรณ์ดี ก็เข้าไปเก็บเด็ดผักแพงแดงใน
ไร่ของโผธิสัตว์เล่น โดยไม่รู้ว่ามีเจ้าของ พระโผธิสัตว์จึงออกจากศิระมาต่อว่า นางนาคทั้งสองก็ขอ
โทษ ครั้นทราบว่าพระองค์เป็นลูกคนจันทาลและไม่ใช่โอรสเคือง จึงสัญญาว่าจะลงไปยังนาคนิภนำแก้ว
แหวนเงินทองมาชดใช้ค่าเสียหายให้

นางนาคทั้งสองอำลาลงไปหาพยานาคราชในนาคนิภแล้วนำแก้วแหวนเงินทองร้อยแปด
โกฏทวี่ ทั้งแก้ว ๗ ประการ ชนกันขึ้นมาให้สุวรรณเสีรสาเพื่อใช้หนี้ค่าเสียหาย

นางนาคทั้งสองมอบแก้วแหวนเงินทอง ส่องร้อยสิบหกโกฏให้แล้วถามว่า "พี่, ทำไมมาอยู่ที่
นี้เล่า ?" สุวรรณเสีรสาตอบว่า

พาราณสีอากโธตสมิ วาณิชตถายิธ ปตโต
อิธ มโนรมมาหิ ทกขิ เอกโกว อวลฺ ฐาเน
นาวา คจจนตา สพเน อาณญุสสิ ฐาเน วิกิตนายน.

"ข้ามาแต่เมืองพาราณสีเพื่อจะมาค้าขาย มาถึงที่นี่เห็นนารัณรมย์นัก ข้าจึงอยู่ที่นี้แต่เพียงผู้
เดียว บรรดาเรืออื่นที่มาด้วยกันเขาไปค้าที่อื่นเสียหมด (นี้)"

ต่อมาพวกพ่อค้ากลับจากสุวรรณทวีปและได้แวะรับสุวรรณเสีรสาโผธิสัตว์กลับไปยังพาราณสี
พระโผธิสัตว์พบกับมารดาแล้ว เปลื้องหนี้บ้าน ตูณแลเลี้ยงดูมารดาจนตนเองอายุได้ ๑๖ ปี ก็ดำริ

ใครได้พระราชธิดาองค์เล็กของพระเจ้าพรหมทัตมาเป็นภรรยา มารดาก็ตัดทอนว่าตนเองเป็นคนพิการมีแต่หัวไม่มีมือมิได้มีอวัยวะที่พึงมีชีวิตคู่ได้ แต่พระโพธิสัตว์ก็อ่อนวอนแล้ว ๆ เล่า ๆ จนนางจำเนนเรื่องให้อำมาตย์ชิตอ่อนวอนนางไม่ได้จึงไปอ่อนวอนอำมาตย์ผู้ใหญ่กว่าตนเป็นลำดับ จนได้กราบทูลเรื่องนี้ต่อพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตทรงพิโรธใหญ่ แต่ครั้นนึกได้ว่าคนพิการที่บังอาจขอพระราชธิดานั้นเห็นจะต้องเป็นผู้มีบุญคุณฤทธิมาก จึงใคร่จะลองเล่นหากว่าไว้บุญจะได้ประหารชีวิตให้สมกับความอาชวเลียม จึงทรงรับสั่งแก่อำมาตย์ว่า หากสุวรรณสิริสาสามารถสร้างสะพานเงินสะพานทองมาจากเรือนของตนจนถึงพระราชนิเวศน์ได้ ก็ยินดีจะยกพระราชธิดาให้ หากไม่สามารถจะต้องพระราชอาญาถึงตาย

สุวรรณสิริสาโพธิสัตว์อธิษฐานจิตเอาความปรารถนาจะเป็นพระพุทเจ้าเป็นแรง พระอินทร์จึงรับสั่งให้วิฆเนศวรสร้างสะพานเงินสะพานทองให้โพธิสัตว์สำเร็จภายในคืนเดียว ฝ่ายพระเจ้าพรหมทัตได้เห็นบุญคุณฤทธิของสุวรรณสิริสาโพธิสัตว์ มีความชื่นชมยินดีไม่รังเกียจในความพิการมีแต่หัวไว้ตัวนั้นเลยรับสั่งถามพระราชธิดาทั้งสามคือ นางสุวรรณภากุมารี ธิดาพระองค์ใหญ่และนางสุวรรณจันทร์ธิดาพระองค์กลาง ทั้งสองไม่ยินดีเป็นภรรยาของสุวรรณสิริสาเพราะทรงรังเกียจว่าเป็นคนพิการ

ฝ่ายพระราชธิดาสุวรรณคันทาภากุมารีทรงกตัญญูต่อพระราชบิดาจึงยินดีรับชายพิการสุวรรณสิริสาโพธิสัตว์เป็นสามี พระเจ้าพรหมทัตจึงอภิเษกทั้งสองให้เป็นภรรยาสามีแก่กันและทรงรักใคร่สุวรรณสิริสาโพธิสัตว์ดุจพระราชบุตรของพระองค์เอง

กาลต่อมาพระเจ้าพรหมทัตเสด็จประพาสราชอุทยาน ดำรัสให้พนักงานเตรียมจัดแผนทางและให้เตรียมขบวนใหญ่ตามเสด็จประกอบด้วยขบวนช้างรวบรวมเสนาพยุหะได้ ๑๘ เหล่า พระองค์เองทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์พร้อมออกเสด็จประทับบนหลังม้าสินธพ

ฝ่ายนางสุวรรณคันทาเทวีกับพระโพธิสัตว์มิได้ตามเสด็จ เพราะอายุสาวสนมกำนัลข้าราชการพาราว่าพระโพธิสัตว์พิการ นั่งร้องไห้คร่ำครวญอยู่สุวรรณสิริสาปลอมประโลมแล้วก็บอกความลับให้ฟังว่าตนหาได้พิการไม่ และหากสุวรรณคันทาสามารถท้าม้าสินธพที่ฝึกหัดไว้ดีแล้วมาจะสำแดงรูปโฉมจริงให้ดูครั้นนางสุวรรณคันทาหาม้านั้นให้แล้ว พระโพธิสัตว์จึงได้ออกจากศิระปราการูประจักษ์ให้เห็นงามบริสุทธิมิได้มีส่วนไหนบกพร่องเลย โพธิสัตว์กระซิบความแก่สุวรรณคันทามีให้แพร่พรายให้ผู้ใดรู้ แล้วทรงขึ้นสู่หลังม้าควมไปอย่างรวดเร็วสู่อุทยานหลวง ไปลวงหน้าขบวนพยุหยาตราเสียอีก แล้วขึ้นนั่งบนราชบัลลังก์ในอุทยานพระเจ้าพรหมทัตทอดพระเนตรเห็น ทรงเข้าใจว่าเป็นท้าวเทวราชทรงกระทำนอมมนัสการแก่พระโพธิสัตว์ สุวรรณสิริสาเที่ยวชมสวนจนพอใจก็ควมม้าเหาะขึ้นกลางอากาศไปสู่พระนิเวศน์ของสุวรรณคันทาแล้วเข้าช้อนกายในหัวของตน

กล่าวถึงนันทเสนาบดี เพ็ดทูลพระราชว่าสุวรรณสิริสา กับนางสุวรรณคันทาไม่ตามขบวนเสด็จนี้มีโทษควรประหาร ทั้งพระราชาก็จะได้นั้นจากความอับอายจากการมีบุตรเขยพิการด้วย พระราชทรงเห็นดีด้วย จึงสั่งให้อ่างเทตุนั้นนำสุวรรณสิริสาไปประหารเสีย

ฝ่ายสุวรรณคันทาทราบข่าวก็คร่ำครวญอ่อนวอนผ่อนโทษต่อพระราชบิดา ไม่สำเร็จก็กลับมาว่า

พันกับสามมี สุวรรณสิริสาปลอบประโลมว่า "น้องรัก อย่ากลัว อย่าโศก พี่นี้มาแต่ดาวดึงส์นิภมมิใช้คนสามัญคอก"

ร้อนถึงท้าวลักกะเทวราช (พระอินทร์) คิดจะช่วยให้เกียรติคุณของสุวรรณสิริสาประจักษ์แก่โลก จึงเสด็จลงมาประทับยืนบนอากาศร้องถามปัญหากับพระเจ้าพรหมทัต ๔ ประการ ภายใน ๓๐ วัน หากตอบไม่ได้จะทำลายพระเศียรให้แตกเป็นเจ็ดเสี่ยง คำถาม ๔ ข้อมีดังนี้

๑. สิ่งหนึ่งไม่รู้จักแก่ ไม่รู้จักตาย คืออะไร ?
๒. พระราชาผู้เป็นใหญ่ขึ้นเป็นกันด้วยอะไร ?
๓. สิ่งที่เรียกว่ารณนั้นคืออะไร ?
๔. อะไรรุ่งเรืองทั้ง โลกนี้และโลกอื่น ?

พระราชารับสั่งให้ประชุมบรรดาบุโฑต นักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งประเทศ ไม่มีนักปราชญ์ใดตอบได้ จนถึงวันที่หก พระราชาตรัสศาดโทษจะประหารนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหมดหากตอบคำถาม ๔ ข้อนั้นไม่ได้ พระเจ้าพรหมทัตทรงกลัวความตามยี่งัก ในที่สุดพระเทวีของพระองค์จึงแนะนำให้ขอความช่วยเหลือจากสุวรรณสิริสา

สุวรรณสิริสา โภธิสัตว์จึงสำแดงบุญญฤทธิ์ออกจากหัว มีรูปอันงามเยี่ยมหากบพร่องมิได้ เหาะขึ้นกลางฟ้า ประกาศแก่ประชาชนในการช่วยพระลัสสุราช (พ่อตา) แล้วขึ้นไปแก้วปัญหาทั้ง ๔ ข้อกลางอากาศกับท้าวลักกะเทวราชว่า

๑. คนมีดีแต่หาและนั่นทึราคะ (ความเพลินด้วยอำนาจของราคะ) ย่อมหลงลืมความตาย
๒. บุคคลเป็นพระราชาได้ด้วยประพตติราชธรรม ๑๐ ประการ พร้อมทั้งสังคหัตถ์ ๔
๓. ความประกอบกันพร้อมทั้ง ดุม กง เพลา เรือรบรถ เชือก งอนและล้อ จึงจะชื่อว่า รถ
๔. ทาน ศรัทธา ศีล ภาวนา และการละเวรทั้ง ๕ ชื่อว่ายัง โลกนี้และโลกหน้าให้สว่าง ไซติช่วง

เทพยดาต่างแซ่ซ้องสาธุการ ไปรยดอกไม้บูชาพระปัญญาของพระ โภธิสัตว์แล้วท้าวลักกะกับสุวรรณสิริสาก็เตาะคลี่กันอยู่กลางฟ้า ประสพชัยชนะแล้วก็กลับลงมาเฝ้าพระลัสสุระ

ฝ่ายพระเจ้าพรหมทัตชื่นชมยินดีเหลือที่จะกล่าว ต่อชัยชนะและรูปโฉมของพระราชาบุตรเขย ทรงจับน้ำเต้าทรงหลังน้ำลงบนพระหัตถ์ของพระ โภธิสัตว์เป็นเครื่องหมายในการมอบพระราชสมบัติและบัลลังก์ให้แก่พระ โภธิสัตว์

สุวรรณสิริสา ทำนุบำรุงปกครองแผ่นดินร่วมกับสุวรรณคันทาให้ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ เป็นสุขสืบมา

๒.๒ สุวรรณสังข์ขาดก หรือสังข์ทอง

พระนางจันทาเทวีพระอัครมเหสีผู้กำลังทรงพระครรภ์ถูกพระสวามีขับไล่ออกจากเมืองเพราะการกลั่นแกล้งของพระมเหสีรองและเสนาบดี ต้องระหกระเหินเร่รอนมาอาศัยอยู่กับตายายใจดีในป่า พระ

โผธิสัตว์ที่เสด็จมาจุติในครรภ์นางสงสารนางผู้เป็นมารดาจะลำบากในการเลี้ยงดู จึงอธิษฐานให้มีรูปเป็น
หอยสังข์อันเป็นทองอร่ามทั้งมีทรัพย์วิเศษอยู่ภายใน ทั้งนี้เพื่อจะได้คอยช่วยเหลือพระมารดา

เมื่อนางคลอดลูกออกมาเป็น "สังข์ทอง" แล้ว นางจันทาเทวีก็สังเกตเห็นว่ากระท่อมที่อยู่มี
คนมาปิดกวาดสะอาดเรียบร้อยดี ด้วยความสงสัยว่าจะเป็นผู้ใด นางจึงแสวงหาที่ไปป่า แล้วแฝงกายเฝ้า
ดู จนพบว่าลูกชายที่รักของนางเองเป็นผู้ซ่อนตัวอยู่ในหอยสังข์ นางจึงทุบหอยสังข์แตก พระสังข์เสียใจ
มาก กล่าวกับนางว่า "สังข์ทองและสมบัติภายในเป็นทิพย์สภาวะ เมื่อไม่มีหอยสังข์นี้แล้ว ลูกจะอยู่ได้
อย่างไรปลอดภัยที่ไหนเล่า" นางตอบลูกว่า "ตัวของลูกคือสภาวะสูงสุด เป็นสิ่งที่งามที่สุด ไม่มีผู้ใดเอา
ชนะได้ ไม่มีผู้ใดข่มขี่ได้ ไม่มีผู้ใดทำอันตรายลูกได้อยู่แล้ว

เมื่อพระบิดาของพระสังข์ล่วงรู้ข่าวอันเป็นมงคลอัศจรรย์ก็เสด็จมารับพระสังข์และพระมาร
ดา กลับเข้าวังอีกครั้ง และไปผจญกับการกลั่นแกล้งของมเหสีรอง ลวงพระสังข์ไปประหารชีวิตนานาวิธี
แต่ก็ไม่อาจทำให้พระสังข์สิ้นพระชนม์ได้

ท้ายสุดจึงลอยแพพระสังข์และพระมารดาออกทะเลไป เกิดพายุใหญ่พัดแพแตก นางจันทา
เทวีถูกพัดลอยไปถึงเมืองมัทราศ และตกไปเป็นทาสีของเศรษฐีธัญชัย ส่วนพระสังข์นั้นจมน้ำจนถึงบา
ดาลนิภพของพญานาคราช จากนั้นพระสังข์ได้รับพรและเรือสำเภาทอง ทำให้พระสังข์สามารถลุดถึงอาศรม
ฤๅษีบนเกาะแห่งหนึ่งได้ ฤๅษีบอกทางไปพาราณสีแก่พระสังข์และสอนว่า

"ถ้าเธอปรารถนาจะไปจริง ๆ ให้ไปตามกระแสน้ำในเบื้องต้น จนถึงนครของยักษ์ชื่อนี้ เธอ
ต้องอนุญาตให้นางยักษ์ชื่อนี้จับตัวเธอ แต่เธอจะไม่มีอันตรายใดใด"

นางยักษ์ชื่อนี้แห่งนครยักษ์จับตัวพระสังข์ทองได้ และรักพระสังข์ดุจเป็นลูกของนาง
เอง ด้วยความรักนั้นนางจึงปกป้อง ไม่ให้พระสังข์หนีจากนางไป นางได้ห้ามพระสังข์ไม่ให้เข้าไปในส่วนที่
มีซากโครงกระดูกและกระดูกคนที่ถูกนางจับกิน ทั้งยังห้ามไม่ให้ขึ้นไปปราสาทชั้นบนซึ่งมีของวิเศษทั้ง ๕
ประการอยู่ ของวิเศษทั้ง ๕ นั้นได้แก่

- ๑) บ่อที่มีน้ำเป็นเงิน
- ๒) บ่อที่มีน้ำเป็นทอง
- ๓) ร่องเท้าทอง ๑ คู่ ซึ่งเมื่อสวมแล้วสามารถเหาะได้ตามใจนึก
- ๔) พระขรรค์วิเศษที่ผู้ใดเป็นเจ้าของแล้วจะไม่เคยรบแพ้
- ๕) หน้ากากทานพ (นิทานพื้นบ้านว่าเป็นรูปเงาะ)

เมื่อพระสังข์ตระหนักแน่ชัดว่ามารดาเลี้ยงเป็นนางยักษ์ชื่อนี้คน พระสังข์ก็คิดหลบหนี โดยได้
ขุดตัวในบ่อเงิน และบ่อทองตามลำดับ สวมใส่ของวิเศษแล้วเหาะหนีไป

นางยักษ์ชื่อนี้ติดตามพระสังข์มาจนสุดทางที่แบ่ง เขตของยักษ์ชื่อนี้กับเขตของมนุษย์ เพราะไม่สา
มารถข้ามแม่น้ำที่แบ่งเขตนั้นได้ นางจึงคร่ำครวญอาลัยรักพระสังข์ และสอนมนต์วิเศษผูกใจบรรดาลสัตว์ให้
เรียกเนื้อ เรียกปลาได้ตามใจนึกมนต์วิเศษนี้เรียกว่า "มนต์จินตามณีมหามนต์" เป็นมนต์ที่ผู้ใดท่องบ่นได้

จะทำให้สมใจนึกดูจะมีแก้วสารพัดนึกทีเดียว"

พระสังข์สวมรูปเงาะแล้วเหาะมาถึงเมืองพาราณสี (ในนิทานพื้นบ้านของเราคือเมืองท่าสามล) ในเวลานั้นนางคันธา (ซึ่งพื้นบ้านเราเรียกว่านางรจนา) ธิดาองค์ที่ ๗ กำลังจะเลือกคู่ พี่ของนางทั้ง ๖ คนเลือกคู่ได้เจ้าชาย ๖ พระองค์ ส่วนนางคันธานั้นเธออธิษฐานต่อเทพเจ้าว่าถ้านางเป็นคู่ที่แท้ของพระสังข์แล้วให้นางสามารถเห็นรูปทองภายในรูปของพระสังข์ ครั้นเห็นแล้วนางจึงคล้อยมาลัยเลือกคู่ให้พระสังข์ พระราชบิดาและนางกริ้วจัด จึงส่งนางและเจ้าเงาะไปอยู่นอกเมือง

พระราชาวางแผนจะกำจัดเจ้าเงาะ จึงรับสั่งให้ช่างขันหาเนื้อหาลากกับทกเขย (ในปัญญาสชาดกเป็นให้ล่าหมีป่าและจับปลา) พระสังข์จึงใช้มนต์เรียกเนื้อปลามาจนหมดสิ้น เมื่อทกเขยไม่สามารถหาเนื้อในป่าและปลาในน้ำได้เลย จึงมาทูลขอกับพระสังข์ พระสังข์ก็แบ่งเนื้อแบ่งปลาให้ โดยแลกเปลี่ยนการขอดัดหูและตัดจมูกของทกเขยเป็นค่าตอบแทน

พระอินทร์ทรงช่วยเนื้อให้พระสังข์ได้แสดงความสามารถเจลียวฉลาดปกป้องเมืองจากศัตรูจนได้ พระสังข์ก็ทรงม้า ไปในรูปจริงอันเป็นทองอร่ามทั้งองค์และได้ชัยชนะในที่สุด จนได้เสกสมรสกับคันธา ต่อจากนั้นพระองค์ก็ได้พบพระมารดาที่รักอันพลัดพรากจากกันมานาน แล้วขึ้นครองเมืองเป็นกษัตริย์องค์ใหม่ปกครองไพร่ฟ้าโดยธรรม (ในปัญญาสชาดกยังมีเหตุการณ์อื่น ๆ อีกหลังจากครองเมืองแล้ว)

๒.๓ จันฆมาตชาดก หรือ จันฆมาตปุจฉิ

ที่หมู่บ้านนวมคาม ในเมืองจำปา มีสองผู้เมียยากจนมาก ทั้งสองมีบุตรชาย ๒ คน คนที่เกิดมาในวันที่มีสุริยคราส จึงได้ชื่อว่าสุริยา คนน้องเกิดตตอนที่มีจันทรคราสจึงได้ชื่อว่า จันตะฆาต (จันฆมาต) เมื่อสุริยาอายุได้ ๑๑ ปี และจันฆมาตอายุได้ ๖ ปี บ้านเมืองเกิดทุพภิกขภัย อดอยากแห้งแล้งกันทั่ว พ่อแม่ไม่อาจเลี้ยงดูบุตรได้จึงต้องจะกินแก้อบช้อนกินกันเอง วันหนึ่งสุริยาได้ปุมา ๔ ตัว เมื่อปิ้งไฟแล้ว จันฆมาตก็ร้องจะกินจนหมดทั้ง ๔ ตัว พ่อแม่รู้เข้าก็โกรธขับไล่ลูกออกจากบ้าน ทั้งสองคนต้องเดินทางไปกลางป่าพวงกับฟังพอนต่อสู้กัน งูและฟังพอนนั้นคือพระอินทร์และพระวิสุกรรมแปลงมา ฟังพอนกัดงูตาม แล้วก็ไปพยายามรักฆาต งูนั้นก็กลับมีชีวิตขึ้นมาใหม่ สองพี่น้องเห็นเหตุการณ์เลยเก็บเปลือกไม้ซึ่งเป็นยาวิเศษนั้นไว้ เดินทางไปพบกาดายกัทลลองรักษาภา กาก็กลับมีชีวิตขึ้นกายอมเป็นลูกน้องหาผลไม้มานำให้กินจนเดินทางไปถึงที่อยู่ของยักษ์ ๒ ตัวเมีย เมียยักษ์ตายกาได้ช โมยเนื้ออย่างของยักษ์ ยักษ์ตามมาพบ ๒ กุมารยักษ์จับกากินและจับสองกุมาร ไปบ้านสุริยาให้ยักษ์ที่ตายกินยา ยักษ์ก็ฟื้นขึ้นแล้วทั้งสองผู้เมียยักษ์จึงพาสองพี่น้องเหาะหนีพวกยักษ์อื่น ๆ มาถึงเมืองกาสิ ที่เมืองนี้ธิดาเจ้าเมืองชื่อ สุจาติงสา (สุชาติงสา) ถูกงูเห่ากัดตาย สุริยาและจันฆมาตไปอาศัยอยู่กับเศรษฐีคนหนึ่งชื่อ เลี้ยงดู ๒ พี่น้องเหมือนลูก เศรษฐีพาสองพี่น้องไปรักษาธิดาเจ้าเมือง เจ้าเมืองกาสิจะให้สุริยาแต่งงานกับนางสุจาติงสาแต่สุริยาขอกลับไปเยี่ยมบ้านก่อน แล้วจะกลับมาแต่งงานด้วย สุริยาได้ขอเงินทองจากท้าวกาสิ ใส่ในกระบอกไม้ไปตอบ

แทนบุญคุณพ่อแม่ และผู้ที่เคยอนุเคราะห์มาครั้งอยู่ในเมืองจำปา

กล่าวถึงในเมืองจำปา ยังมีพญาช้างเชือกหนึ่งได้ปีสสาวะรดรอยเท้าตนเอง ครั้งนั้นมีนาง
เหมะรังษี ชาวเมืองจำปา ได้กินน้ำนั้น เมื่อกลับไปบ้านนางก็ตั้งครุฑ เมื่อคลอลดลูกแล้วปรากฏว่าเป็นเด็ก
ชาย ตั้งชื่อว่า กุญจีโน (กุญจีโน) บุตรคนนี้เป็นคนขยันขันแข็ง คนในหมู่บ้านเห็นนางเหมะรังษีตั้งครุฑ
โดยไม่มีพ่อเด็ก ก็ประพตติผิดประเวณีกันมาก บ้านเมืองเกิดวิปริต พญาจำปาจึงสั่งลงโทษผู้หญิงที่ตั้งครุฑ
โดยเล่นขี้ให้จับเผาไฟ และให้ผสมพันธุ์กับม้า แต่นั้นมาชาวเมืองก็กลัวบาปจึงรักษาศีลกันทุกคน สุรียากับจัน
หมาดก็นำกระบอกไม้มาให้พ่อแม่และผู้มีพระคุณ มีคนจำสองพี่น้อง ได้ไม่กี่คน แม่แต่พ่อแม่ยังจำลูกของตนไม่
ได้แล้วสองพี่น้องก็กลับมายังเมืองกาฬี ต่อมาอีกหลายปีสุรียาก็แต่งงานกับนางสุจาติงสา และได้ครองเมือง
กาฬี ส่วนจันหมาดอาศัยอยู่กับเศรษฐีนั้นต่อมา

ครั้งหนึ่งมีพ่อค้าสำเภาแล่นเรือมาค้าขายในเมืองกาฬี ลูกชายพ่อค้าถูกเสือกัดตาย จันหมาด
ได้รักษาจนฟื้นขึ้น พ่อค้าก็แล่นเรือจากไปเมืองอินดิยะปะณะ (อินทปัต) ที่เมืองนี้เจ้าเมืองชื่อพรมจักร
พระมเหสีชื่อวิมาลา ทั้งสองมีธิดาชื่อเตตวะธิสังกา (เทวธิสังกา) นางเทวธิสังกาเอาขี้เยวเสื่อมาเล่น
ทำหล่นถูกหัวแม่เท้าของตนเอง เลยป่วยไข้ใกล้จะตาย พ่อค้าที่จันหมาดเคยรักษาลูกชายทราบข่าวนาง
เทวธิสังกาป่วยมาก ก็อาสาพาจันหมาดมารักษา เมื่อจันหมาดเดินทางมานั้นนางได้ตายเสียแล้ว แต่จัน
หมาดก็รักษาจนฟื้นคืนชีวิต ท้าวพรมจักรจึงให้จันหมาดตบมือเชกกับนางเทวธิสังกา

วันหนึ่งจันหมาดชวนนางเทวธิสังกาลงเรือไปเยี่ยมเศรษฐีผู้เป็นพ่อเลี้ยง และพี่ชายในเมือง
กาฬี เกิดเรือแตกต้องพลัดพรากกันไปคนละทาง นางเทวธิสังกาไปขึ้นบกที่เมืองอนุปะมะ ได้อาศัยอยู่กับแม่
เผ่าปริสุทธิ (ปริสุทธิ) กิตติศัพท์ความงามของนางได้เลื่องลือไปถึงท้าวสุทัศน์ (สุทัศน์) จึงให้คนมา
ชวนนางไปเป็นมเหสี แม่เผ่าปริสุทธิให้นางหลบซ่อนตัวอยู่ แล้วแม่เผ่าก็บอกว่า ไม่มีผู้หญิงอยู่ที่นี้ ท้าวสุทัศน์จึง
ให้คนไปชวนนางพรมจารี (พรมจารี) ธิดาเจ้าเมืองอนุราช เมื่ออภิเษกสมรสแล้วไม่นานท้าวสุทัศน์ก็ได้
ยินข่าวลือถึงความงามของนางเทวธิสังกาอีก จึงทะเลาะกับนางพรมจารี เพราะท้าวสุทัศน์จะไปชวนนาง
เทวธิสังกา แล้วนางพรมจารีก็ชดชวาง นางจึงถูกลอยแพ นางเทวธิสังกาเห็นปัญหายุ่งยากก็ออกบวชชี

จันหมาดขึ้นบกได้พบรุ้งฆ่างู ก็รักษาจนคืนชีพ ปรากฏว่างูนั้นกลายเป็นชายหนุ่ม ชายหนุ่มให้
แก้วทิพย์ซึ่งแก้วนี้ถ้าอมแล้วจะมองเห็นเหตุการณ์ทั่ว ๆ ไป เดินทางต่อไปพบตีบพญาทอน (วิทยาธร) กำลัง
รบกัน มีคนหนึ่งใกล้จะตาย วิทยาธรคนนั้นก็มอบดาบกายสิทธิ์และรองเท้าทิพย์ที่สวมแล้วเหาะได้แก่จันหมาด
ครั้งนั้นมีลูกสาวเศรษฐีแห่งเมืองสังกัสสะเดินทางหลงป่ามา ๓ คน นางทั้งสามชื่อ ปทุมมา สุคันธา และตีบ
ปะโลด้า (ทิปโลด้า) จันหมาดพานางทั้งสามไปส่ง ระหว่างทางได้พบกับชาวเมืองปาตะริบุตร ได้ติดตาม
ตามช้างเชือกหนึ่งที่หายไป ชายคนนั้นขอให้จันหมาดทำนายว่าช้างอยู่ที่ไหน จันหมาดก็บอกได้อย่างแม่นยำ
เพราะมีแก้วทิพย์ แล้วก็เดินทางต่อไป พบโจร ผ่านโจร ผ่านแม่น้ำ ยักษ์ ต่อสู้ยักษ์ในที่สุตก็เมืองสังกัสสะ
ทั้งสามเศรษฐีผู้เป็นพ่อของนางทั้งสามก็ยกลูกสาวให้แต่งงานกับจันหมาด วันหนึ่งจันหมาดก็ลาเมียไป
ตามหานางเทวธิสังกา

จันทมาตมาพบนางพรมาจารีที่ถูกลอยแพก็ช่วยนางให้พ้นจากแม่น้ำกว้าง และพานางไปยัง เมือง ปัญจะ ได้อาศัยอยู่กับยาสุละ โยธา ซึ่งเคยเลี้ยงนางมาก่อน ยาสุละ โยธาสอนวิชาการป้องกันตัวแก่นางพรมาจารี ต่อมานางพรมาจารีกับจันทมาตก็เข้าไปยังเมืองอนูราช ระหว่างนี้มีพญาก้าวินตะ (กาวินทะ) ให้คนมาขอนางพรมาจารีไปเป็นมเหสี ท้าวธัมมะชัตติก็ยกนางให้ แต่เมื่อนางเล่าเรื่องจันทมาตได้ช่วยเหลือนางมา ท้าวธัมมะชัตติก็ให้นางพรมาจารีเป็นคู่ครองของจันทมาต ท้าวกาวินตะส่งคนมาขอนางพรมาจารีอีก ท้าวธัมมะชัตติหลงคำสรรเสริญยกนางให้ท้าวกาวินตะ นางพรมาจารีโกรธพระบิดามากและได้ประกาศว่าจะไม่ขอแต่งงานกับใครอีกพวกเสนาาก็กลับไปบอกพญากาวินตะ พญากาวินตะก็ขัดเคืองจึงยกทัพมารบกับนางพรมาจารีปรากฏว่าเมื่อนางพรมาจารีตั้งยอมยกเมืองให้นาง และต้องยอมถวายตัวเป็นข้ารับใช้ ต่อมานางพรมาจารีจะกลับไปแก้วแค้นท้าวสุทัศน์ จันทมาตก็ไปด้วยจึงไปพบกับนางเทวธิงกา

ท้าวสุทัศน์ให้คนไปขอนางอุตตมะธานี (อุตมธานี) ธิดาเจ้าเมืองกันธารัฐระ ส่วนทางเมืองของท้าวสุทัศน์นั้น นางพรมาจารีกับท้าวธัมมะชัตติยกกองทัพมารบชนะท้าวสุทัศน์ ได้ประหารชีวิตท้าวสุทัศน์ เสีย จันทมาตกับนางเทวธิงกาก็ได้ครองเมืองแทนท้าวสุทัศน์ ส่วนนางอุตมธานีเดินทางมาถึงจึงได้อภิเษกสมรสกับจันทมาต

กล่าวถึงท้าวจุกกะลีป้า (จุกกะลีป้า) ครองเมืองปันทุมตติ เคยมาสู่ขอนางอุตมธานี แต่ท้าวกันธารัฐระไม่ยกให้ ก็มีความโกรธแค้นเพราะกลับไปยกให้จันทมาต จึงยกทัพมารบกับท้าวกันธารัฐระ ท้าวกันธารัฐระขอกำลังเมืองนุปะมะ จันทมาตก็ยกกำลังช่วยรบจุกกะลีป้าแพ้จันทมาต จันทมาตมาอยู่ในเมืองกันธารัฐระนานแล้วก็ลากลับไปยังเมืองอนุปะมะต่อมานางพรมาจารีก็ลาจันทมาตกลับไปหาพระบิดามารดาที่เมืองอนูราช นางอุตตมะธานีมีโอรสชื่อ ตู่กกะชัตติ (ทุกชัตติ) เป็นคนลักษณะดีมีบุญ แล้วจันทมาตก็พานางเทวธิงกาไปเยี่ยมบ้านเมืองที่เมืองอินทะปัด มาถึงเมืองกาสิพบกับพ่อเลี้ยงที่เป็นเศรษฐี และพี่ชายคือเจ้าสุรียาแล้วก็ไปครองเมืองอินทะปัดแทนท้าวพรมาจารีที่สิ้นชีวิตไป

กล่าวถึงเมืองอีกเมืองหนึ่งชื่อมิกิลา เจ้าเมืองชื่อธัมมะปะโซ มีโอรสธิดา โอรสชื่อมหาปะละวิชา มีฤทธิ์มาก จนท้าวมิกิลาประกาศว่าถ้าใครมาขอธิดาต้องลองกำลังกับโอรสก่อน เจ้าเมืองทั้งหลายก็แพ้วิชาของมหาปะละวิชาหมด เจ้าทุกกะชัตติก็ขออนุญาตจันทมาตและนางอุตมธานีมาลองวิชา ได้ชัยชนะแก่มหาปะละวิชา ได้อภิเษกสมรสกับนางสุวรรณา ธิดาท้าวธัมมะปะโซในที่สุดก็ครองเมืองอินทะปัด

๒.๔ ช้างสะตัน (ช้างฉัททันต์)

ยังมีพญาช้างเชือกหนึ่งชื่อ สะตัน (ฉัททันต์) มีเมียช้างสองนาง คือ นางสุภัทธาเป็นเมียหลวง นางสุภาดา (สุภาดา) เป็นเมียผู้น้อย วันหนึ่งพญาช้างพาบริวารไปหากิน พญาช้างได้เด็ดกิ่งมะเดื่อยื่นให้นางสุภาดา ในกิ่งมะเดื่อนั้นมีรังมดแดง มดแดงตกใส่หัวนางสุภาดา นางก็น้อยใจ ครั้งหนึ่งพญาช้างคลุกโคลนตา นางสุภัทธาได้ชำระล้างให้ พวกบริวารก็ยกย่องนางสุภัทธา เมื่อได้ร่ากบักก็ถวายแก่นางสุภัทธา ส่วนนางสุภาดานั้นไม่มีใครเอาใจใส่ นางก็น้อยใจถึงได้ถอนดอกบัว ๒ ดอก ไปถวายพระ

ปัจเจก นางอธิษฐานว่าหากนางตายไปขอให้เกิดเป็นคน นางจะจองเวรกรรมกับพญาข้างให้ได้ เมื่ออธิษฐานแล้วนางสุภาทาก็สิ้นใจ ไปเกิดเป็นราชธิดาของท้าวมัตตะราชาชื่อว่าสุภาทาเหมือนเดิมเมื่ออายุได้ ๑๖ ปี ก็ได้เป็นมเหสีของพญาพาราณสี วันหนึ่งนางได้กราบทูลพญาพาราณสีเรื่องอยากได้งาช้างของพญาข้างฉัททันต์ พญาพาราณสีจึงรับสั่งให้พราหมณ์คนหนึ่งชื่อโสณุตตะราไปเอาช้างมาให้นาง พราหมณ์เดินทางไปใช้เวลา ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน ก็ถึงที่อยู่ของพญาข้างฉัททันต์ พราหมณ์ได้งาช้างของพญาข้าง พญาข้างขอร้องพราหมณ์ให้ไปบอกนางสุภาทา ว่าขอให้อโหสิแก่ตน ส่วนพราหมณ์ได้งาช้างแล้วก็ซึ่งามช้างเหาะมาถึงเมืองพาราณสีได้แล้ว เรื่องของพญาข้างให้นางสุภาทาฟัง นางก็เสียใจที่ได้ทำร้ายสามีในชาติปางก่อน จึงได้ออกแตกตายไปเกิดในนรก

๒.๕ หงส์หิน

ที่เมืองพาราณสี พระมารดาของเจ้าเมืองถูกยักษ์ลักไป เจ้าเมืองนี้เมื่อรกรงาเจ็ดคน ทุกคนต่างก็ตั้งครมภ์ ต่อมาทนางที่เป็นเมียก็คลอดบุตรเป็นชายทั้งหมด ส่วนเมียหลวงยังไม่คลอดบุตร พญาพาราณสีให้โทรทธานายบุตรในครมภ์ โทรทธานายว่าพระโพธิสัตว์มาเกิด เมียน้อยทั้งหกจึงอิจฉาเมียหลวงที่จะมีบุตรเป็นพระโพธิสัตว์ จึงร่วมมือกันกลั่นแกล้ง เมื่อนางวิมาลาซึ่งเป็นเมียหลวงคลอดบุตรชายนั้น ทนางก็เอาเด็กทิ้งไปได้ฤๅนปราสาท และเอาหมามาเปลี่ยนแทน พระอินทร์จึงมารับบุตรของนางวิมาลาไปเลี้ยงไว้บนสวรรค์ ท้าวพาราณสีโกรธนางวิมาลามากมีรับสั่งให้ขับไล่นาง นางวิมาลาได้ไปอาศัยอยู่กับตายายที่สวนแห่งหนึ่ง เมื่อกุมารทั้งหกเติบโตขึ้นมีสหายมากมาย แม้ทั้งหกก็ทำทหนักนิมค้ำ (สิ่งที่ทำด้วยทองคำ) ใช้เล่นสละบ้าด้วยกัน ส่วนพระโพธิสัตว์ที่อยู่บนสวรรค์ของลงมาหาแม่ พระอินทร์จึงเสกหงส์ทำจากหินให้เป็นพาหนะ พร้อมทั้งมอบดาบกัญชัชให้เป็นอาวุธ แล้วกุมารก็ลงมาหาแม่ในสวนของตายาย เจ้ากุมารองค์น้อยก็อยากเล่นสละบ้ากับหกกุมาร นางวิมาลาจึงหาทหนักนิมค้ำ (ลูกไม้ชนิดหนึ่ง) ให้นำมาเล่นกับหกกุมาร เจ้ากุมารองค์น้อยก็ชนะ ได้ทอง ไปให้นางวิมาลาเสมอมา

ในเมืองนี้มียักษ์กินคนมาอยู่ตรงทางแห่งหนึ่ง ถ้าครบเจ็ดวันยักษ์จะมากินคนครั้งหนึ่ง วันหนึ่งเป็นวันกำหนดที่ยักษ์จะมา เจ้ากุมารน้อยกับหกกุมารเล่นสละบ้านกันแล้ว หกกุมารก็ห้ามเจ้ากุมารน้อยว่าอย่าเพิ่งกลับไปจะถูยักษ์กิน เจ้ากุมารน้อยก็ไม่ฟัง ซีนกลับไปและได้ฆ่ายักษ์ตาย หกกุมารก็ให้ค้ำจ้างแก่เจ้ากุมารน้อยเพื่อรับสมอ้างว่าพวกตนฆ่ายักษ์ตายเอง ท้าวพาราณสีจึงจัดงานทำขวัญกุมารทั้งหก แล้วก็ให้ไปตามหาย่าซึ่งถูกยักษ์ลักไป หกกุมารจึงไปจ้างเจ้ากุมารน้อยให้ไปตามย่าให้

ครั้นแล้วชวนพวกยักษ์ไปถึงฝั่งแม่น้ำกว้างแห่งหนึ่ง หกกุมารขอรออยู่ฝั่งน้ำ ให้เจ้ากุมารน้อยไปคนเดียว เจ้ากุมารน้อยก็ซึ่งหงส์หินไปถึงเมืองยักษ์แห่งหนึ่ง พญายักษ์ชื่อ วัสสะวโรรู้ว่าเจ้ากุมารเป็นพระโพธิสัตว์จึงยกลูกสาวให้คนหนึ่ง ชื่อนางมุกชเวตี แล้วเจ้ากุมารก็ลาไปถึงเมืองกุมภคัณฑ์ได้ลูกสาวกุมภคัณฑ์ ชื่อจุละกันธา (จุลคันธา) อีกคนหนึ่ง กุมารน้อยลาไปถึงเมืองยักษ์อีกเมืองหนึ่ง พญายักษ์ชื่ออานูมา

ได้ยกลูกสาวชื่อสะหลีจันทา (ศรีจันทรา) แล้วกุมารก็ลาไปถึงที่อยู่มาได้พายามาตามทาง ได้รับกับยักษ์มากมาย ยักษ์แพ้เจ้ากุมาร กุมารน้อยก็พายามาถึงปราสาทนางศรีจันทรา นางจุลคันธา นางมุกชะวดี ตามลำดับ นางทั้งสามอธิฐานขอให้ปราสาทนางเหาะตามหงส์หินมาถึงฝั่งน้ำที่หกกุมารรออยู่ กุมารน้อยก็สั่งให้นางทั้งสามคอยอยู่ฝั่งน้ำฝากหนึ่ง ส่วนเจ้ากุมารพายาไปหาหกกุมาร หกกุมารจับกุมารน้อยฆ่าเสียแล้วพายาไปเมืองพาราณสี นางทั้งสามก็พาปราสาทเหาะตามหกกุมารพบว่าอนตายนอยู่ นางทั้งสามจึงโศกเศร้ารำพันถึงเจ้ากุมาร พระอินทร์แปลงกายเป็นกุมารหนุ่มรูปงามมาล่องใจโดยชักชวนนางทั้งสามให้ไปอยู่ด้วยกัน นางทั้งสามก็ไม่ยอมไป พระอินทร์แปลงกายใหม่คราวนี้เป็นยักษ์มาขอกินศพเจ้ากุมาร นางทั้งสามไม่ยอมให้กิน และจะอุทิศร่างกายของตนให้ยักษ์กิน พระอินทร์จึงแปลงกายเป็นพรานหนุ่มเอายาทิพย์มาชโลมเจ้ากุมารจนฟื้นขึ้น เจ้ากุมารจึงพานางทั้งสามมาหาทางวิมาลา ส่วนทางเมืองพาราณสีก็มีงานสมโภชรับขวัญพระมารดาของท้าวพาราณสี พระมารดาเล่าเรื่องกุมารที่ซึ่งหงส์หินให้ท้าวพาราณสีฟัง ท้าวพาราณสีจึงสั่งให้ทำประตูเข้าออกในงานสมโภชเพียงประตูเดียว แล้วให้คนป่าวประกาศให้คนมาเที่ยวงานเข้ากับกุมารน้อยจึงได้พบกัน ท้าวพาราณสีสั่งชำระโทษประหารชีวิตแม่ลูกสิบสองคน แล้วแผ่นดินก็สูบเอาร่างคนทั้งสิบสองนั้น และเชิญนางวิมาลากับนางมุกชะวดี จุลคันธา และศรีจันทรา เข้าพาราณสีพร้อมทั้งจัดงานอภิเษกเจ้ากุมารกับนางมุกชะวดี จุลคันธา และศรีจันทรา เข้าเมืองพาราณสี พร้อมทั้งจัดงานอภิเษกเจ้ากุมารกับนางทั้งสามเป็นคู่ครองกัน และรับตายายมาอยู่ในวังด้วย

๒.๖ นางอุทตรา

ที่เมืองพาราณสี มีเศรษฐีคนหนึ่งมีเมียสองคน เมียหลวงชื่ออุจจุตา เมียน้อยชื่อ มิสารี เมียหลวงมีลูกสาวชื่ออุทตรา เมียน้อยมีลูกสาวชื่อ สามาริ เศรษฐีเป็นคนเล้าเอียงรักแต่เมียน้อย เมียน้อยเป็นผีกระสือชอบกินของสด ๆ คาว ๆ วันหนึ่งเศรษฐีพาเมียทั้งสองไปทอดแห ให้เมียน้อย เมียหลวงนั่งหัวเรือท้ายเรือ เมื่อได้ปลาก็แบ่งให้เมียหลวงบ้าง เมียน้อยบ้าง นางมิสารีแอบกินปลาสด แล้วนางก็ทำอุบายเปลี่ยนที่นั่งกับนางอุจจุตา เศรษฐีดูปลาที่ช่องเมียหลวงก็มีปลาน้อย เพราะนางมิสารีแอบกินไปมาก เศรษฐีโมโหใช้ไม้พายตีเมียหลวงจนนางตกน้ำตาย ไปเกิดเป็นเต่ากระตองเป็นทอง นางอุทตรารู้ว่าแม่ตาย เพราะหมอบอกให้รู้ นางก็ไปเลี้ยงวัวและไปหาเต่าเสมอ เต่าก็ทวิณม กล้าฉมให้นางอุทตราเสมอจนแม่เลี้ยงสงสัย พอรู้ว่านางอุจจุตาเกิดเป็นเต่านางมิสาริก็เกลี้ยปดอยากกินเต่าทอง เศรษฐีให้คนไปหามาให้แต่ไม่พบ ต้องให้นางอุทตราขอรับรองให้แม่ขึ้นมาหา เพราะนางอุทตราถูกบังคับเขียนเตี เมื่อเต่าจะตายก็บอกแก่ลูกว่าขอให้เอากระดูกไปฝังไว้ยังทางหลวงอุทตราทำตาม กระดูกเต่าเกิดเป็นต้นโพธิ์ร่มเย็นเป็นที่พึ่งของคนสัญจร และสัตว์ทั้งหลาย จนเล่าลือไปถึงท้าวพาราณสี ว่ามีต้นไม้ที่เวลาลมพัดแล้วมีเสียงไพเราะมาก ท้าวพาราณสีให้คนทั้งเมืองช่วยกันขุดแต่ก็ขุดไม่ขึ้น เกณฑ์คนมาหมดเมืองก็เหลือแต่ นางอุทตรา ท้าวพาราณสีจึงรับสั่งให้นางอุทตราช่วยขุด นางก็อธิฐานขอให้ต้นไม้บังเกิดขึ้น

โดยง่ายต้นโพธิ่นั้นก็ถอนได้ ท้าวพารานสีเลยรับนางอุทธราไปเป็นมเหสี มีโอรสธิดา นางอุทธรา มีความสามารถทางทอผ้า

วันหนึ่ง เศรษฐีผู้เป็นพ่อและแม่เลี้ยงซึ่งอิจฉานางอุทธรา ก็ทำอุบายว่า เศรษฐีเจ็บหนักใกล้จะตาย ขอร้องให้นางอุทธราไปดูใจ นางก็พาผู้คนไปเยี่ยม นางมีสารีขอให้คนที่ตาม มาคอยอยู่ข้างล่าง แล้วพานางอุทธราเข้าไป นางมีสารีขอเปลื้องเครื่องทรงของลูกเลี้ยงไว้แล้วนางมีสารีก็ผลักนางอุทธราลงหมอน้ำร้อน จากนั้นก็จัดแจงแต่งตัวให้นางสามาริ โดยใช้เครื่องทรงของนางอุทธราให้เป็นนางอุทธราปลอมมาแทนตัว ผู้คนทั้งหลายก็สงสัยเมื่อกลับไปหาท้าวพารานสี โอรสและธิดาก็สงสัยว่าจะไม่ใช่ นางอุทธรา พญาพารานสีก็อยากพิสูจน์ จึงให้นางสามาริทอผ้าต่อจากนางอุทธราทอค้างไว้ นางสามาริ ทอจนเส้นด้ายขาด พญาพารานสีรู้ว่า ไม่ใช่ นางอุทธราแน่จึงให้คนพานางสามาริเอาเนื้อมาทำแหนม เอา หัวกะโหลกมือทำใส่ไว้กับไผ่ส่งไปบ้านเศรษฐี เศรษฐีและนางมีสารีก็กินแหนมแล้วก็รู้ว่า เป็นแหนมเนื้อ ลูกตัวเอง ส่วนนางอุทธรา มาเกิดใหม่ในลูกมะตูมทอง ในสวนของตายาย เวลาตายายไปทำไร่ นางก็ออกมาจากมะตูมทองคำ ช่วยทำอาหารและตักน้ำไว้ให้ ตายายสงสัยพากันแอบดูได้รู้ว่า เป็นมนุษย์ก็เลี้ยงไว้ วันหนึ่งตายายเก็บดอกไม้จะเอาไปขาย นางอุทธราจึงร้องเป็นมาลัยให้ พวกบริวารของท้าวพารานสีขอ ไปถวายท้าวพารานสี ท้าวพารานสีจึงมาตุ้ได้พบนางอุทธราก็กพานางไปอยู่ในวัง พร้อมทั้งอุปการะ ส่องตายาย ส่วนเศรษฐีและนางมีสารีถูกแผ่นดินสูบตายไป



คนเฒ่าคนแก่แม่แจ่ม เดินกลับบ้านรุ่งขึ้นของวันสี่หลวง

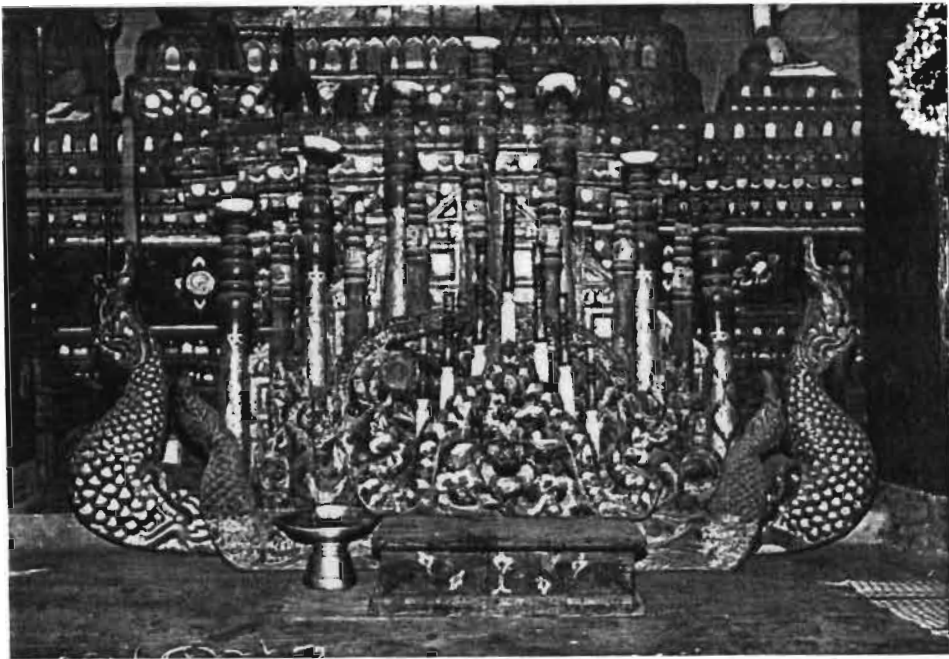
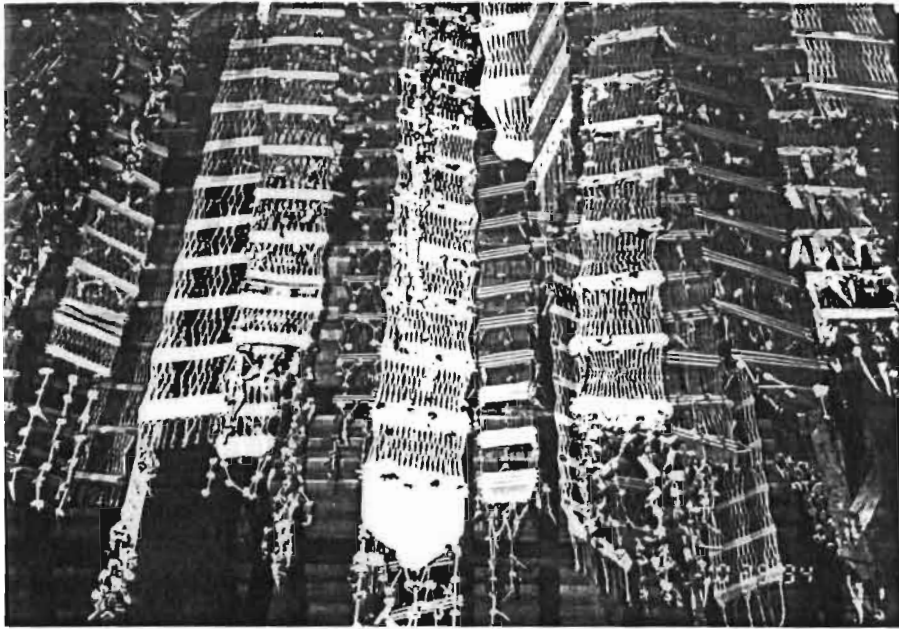


ในศาลาวัด ขณะนั่งรอการฟังธรรม
(ศาลาวัดป่าแดด)

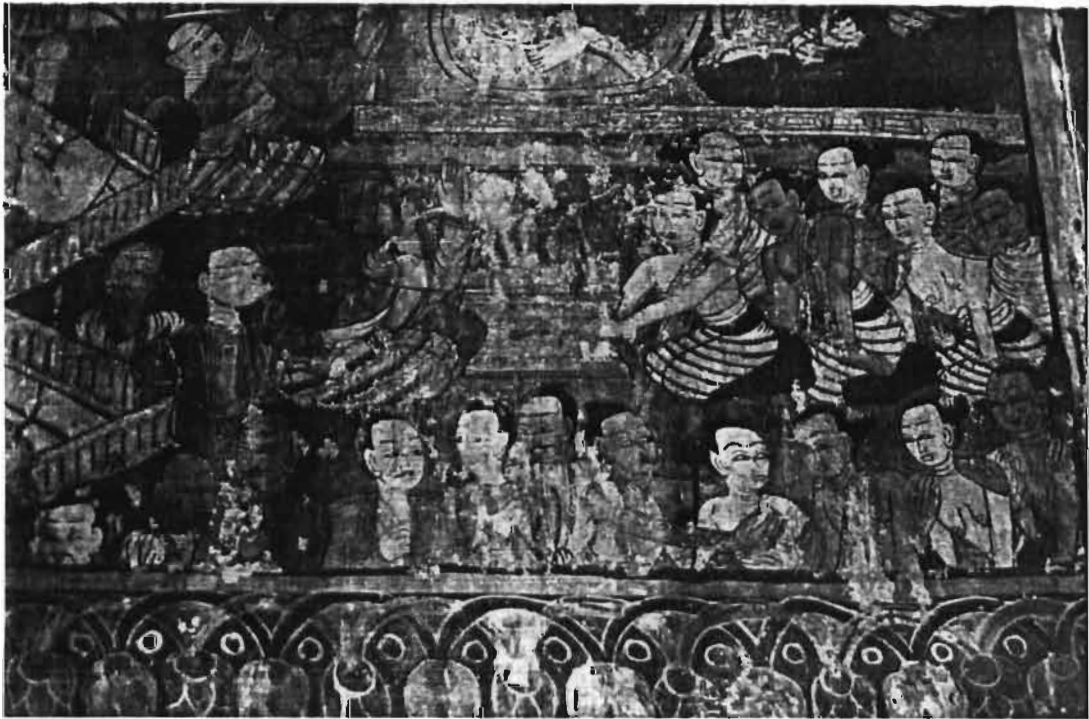


การเดินทางจากบ้านไปวัดซึ่งเป็นวิถีชีวิต
ที่ดำเนินอยู่อย่างปกติในแม่แจ่ม

๒๘-



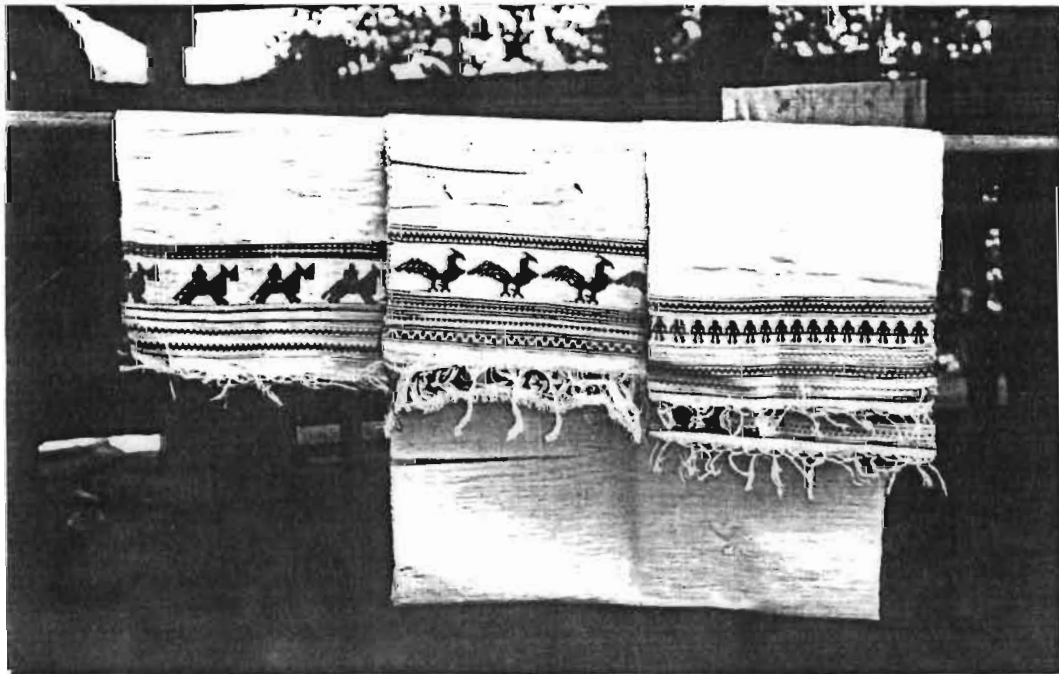
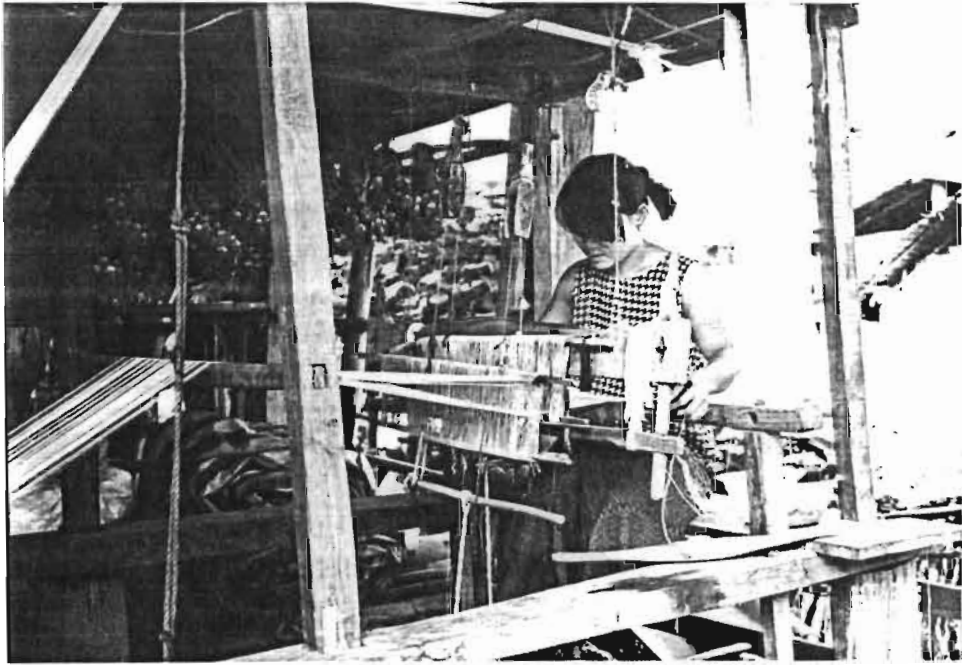
บน การแขวนตุ้งในวิหารวัดยางหลวง
ล่าง สัตตบริภัณฑ์ (เชิงเทียน) ในวิหารวัดป่าแดด



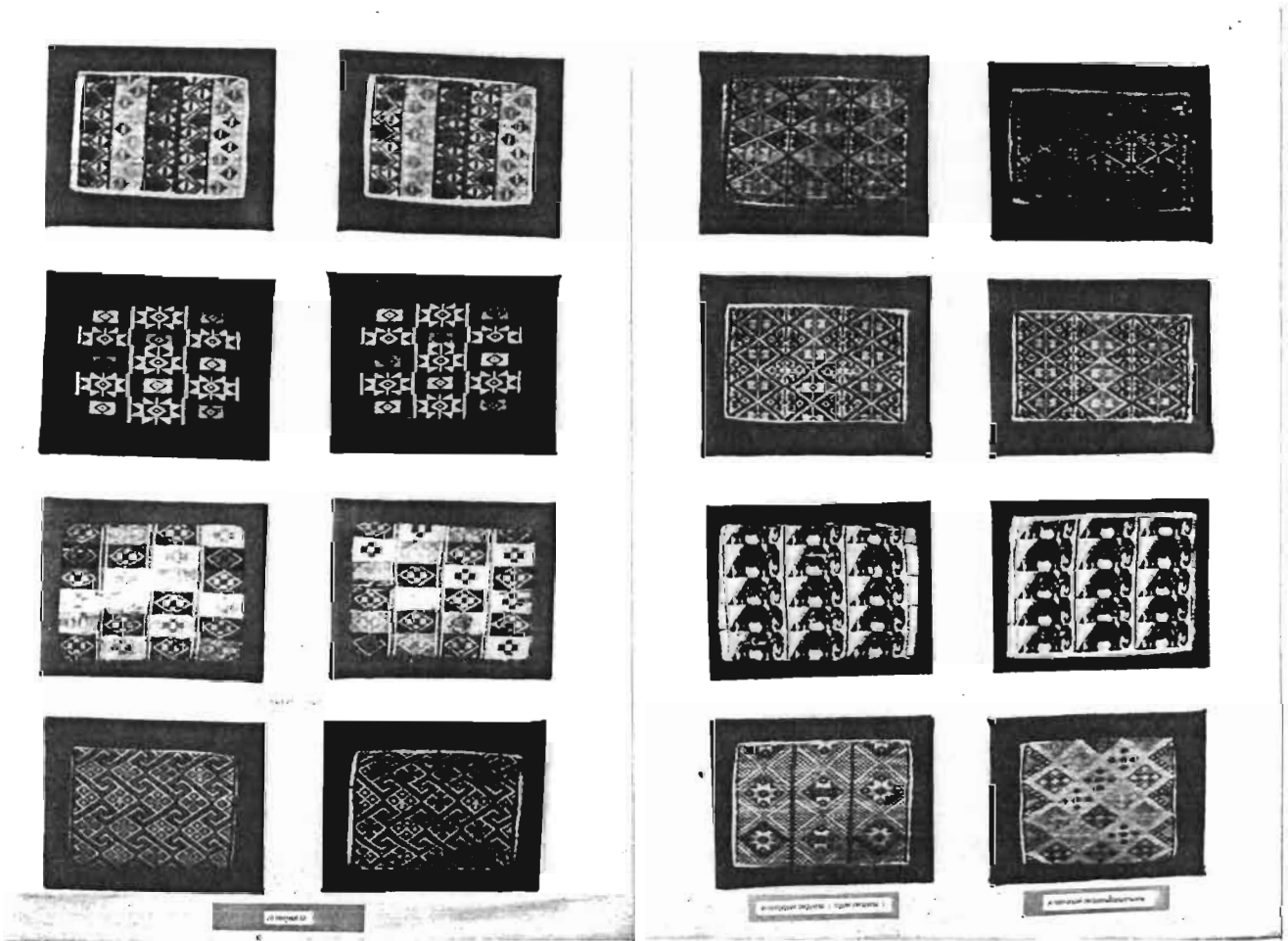
จิตรกรรมฝาผนังในวัดป่าแดดที่แสดงให้เห็นถึง
วิถีชีวิต และการแต่งกายของผู้หญิงแม่แจ่มในอดีต



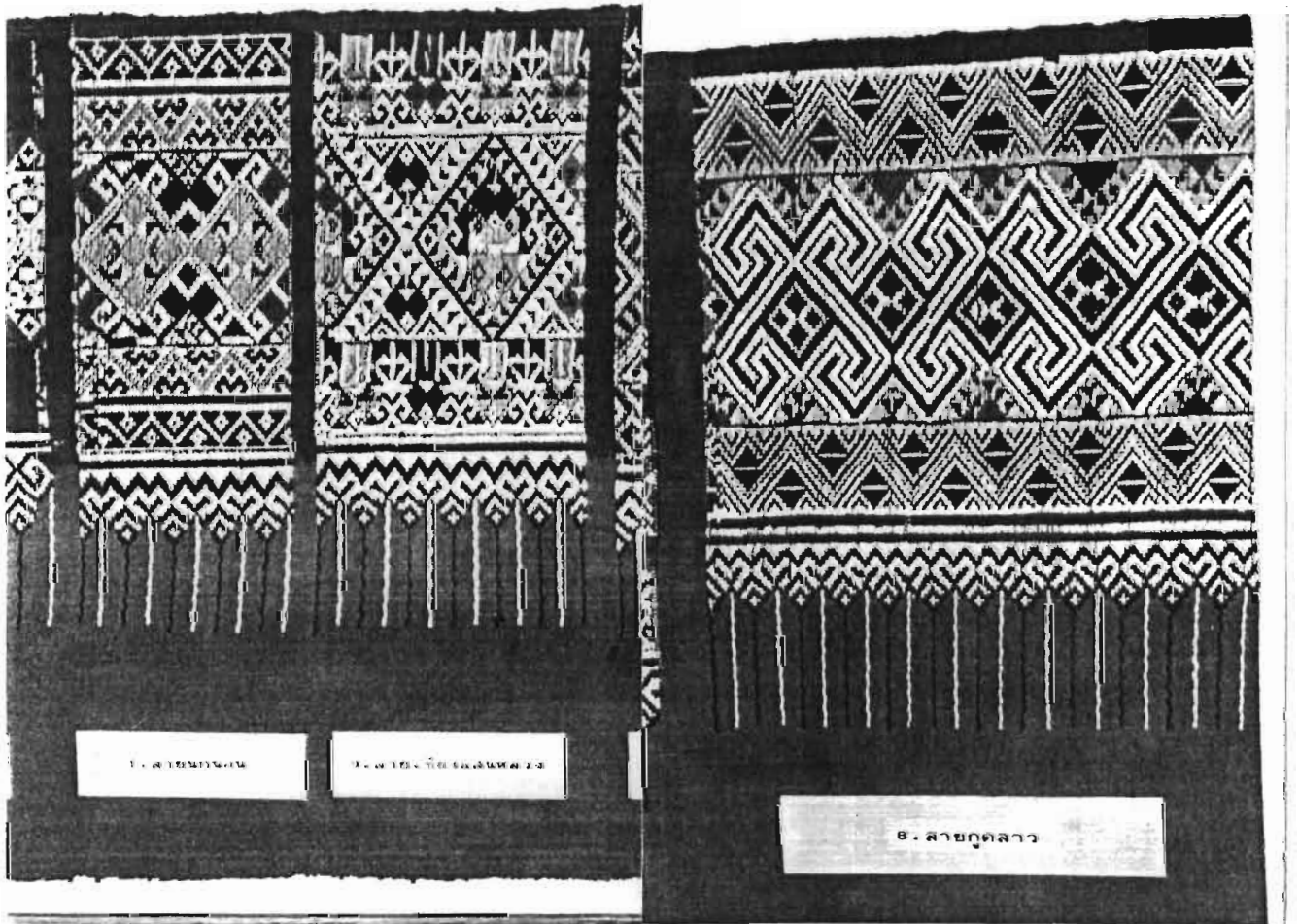
การเรียนรู้และฝึกหัดการทอผ้าจากแม่ถึงลูกสาว



บน เด็กสาวชาวแม่แจ่มนั่งทอผ้าใต้ถุนบ้าน
ล่าง ลวดลายสัตว์และคนบนพื้นผ้า เชิด



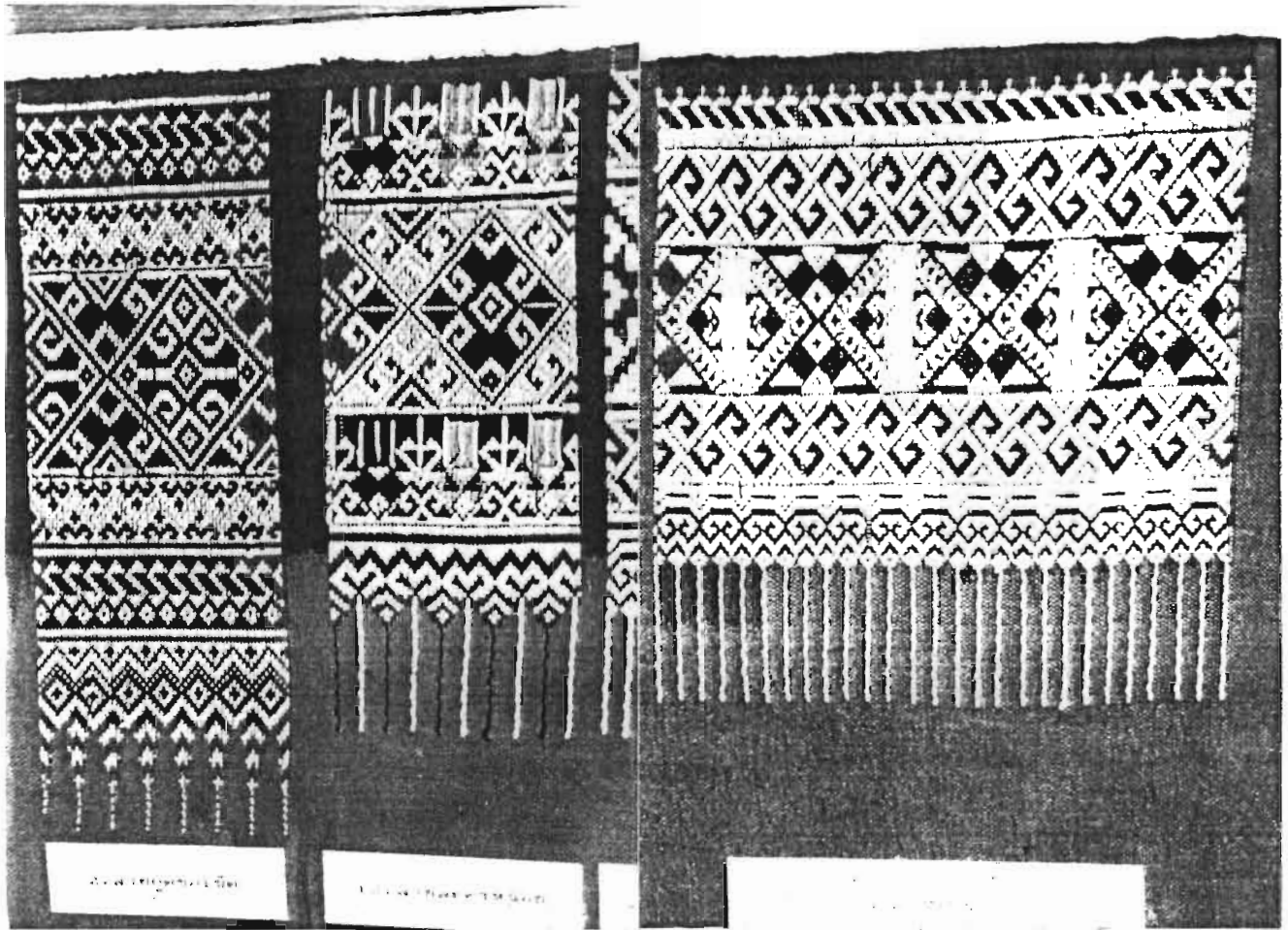
ลวดลายหน้าหมอนต่าง ๆ



ลายนกกอน

ลายเชียงแสนหลวง

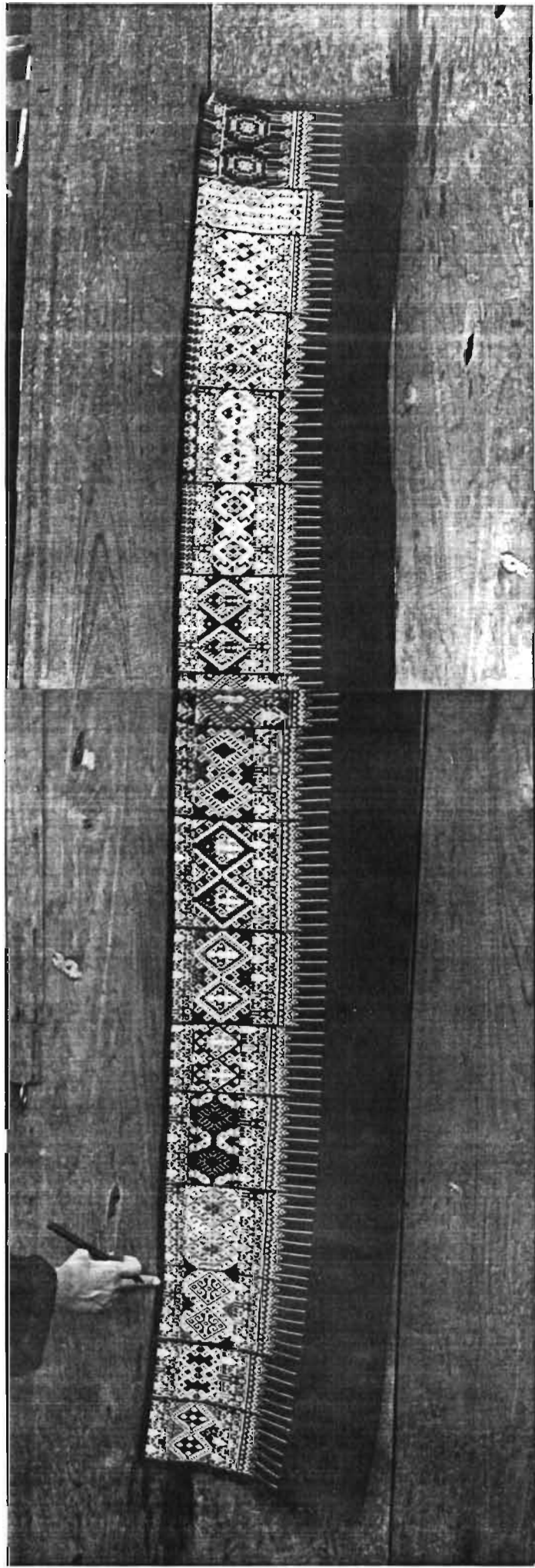
ลายกุดลาว



ลายกุดขอเบ็ด

ลายละกอนน้อย

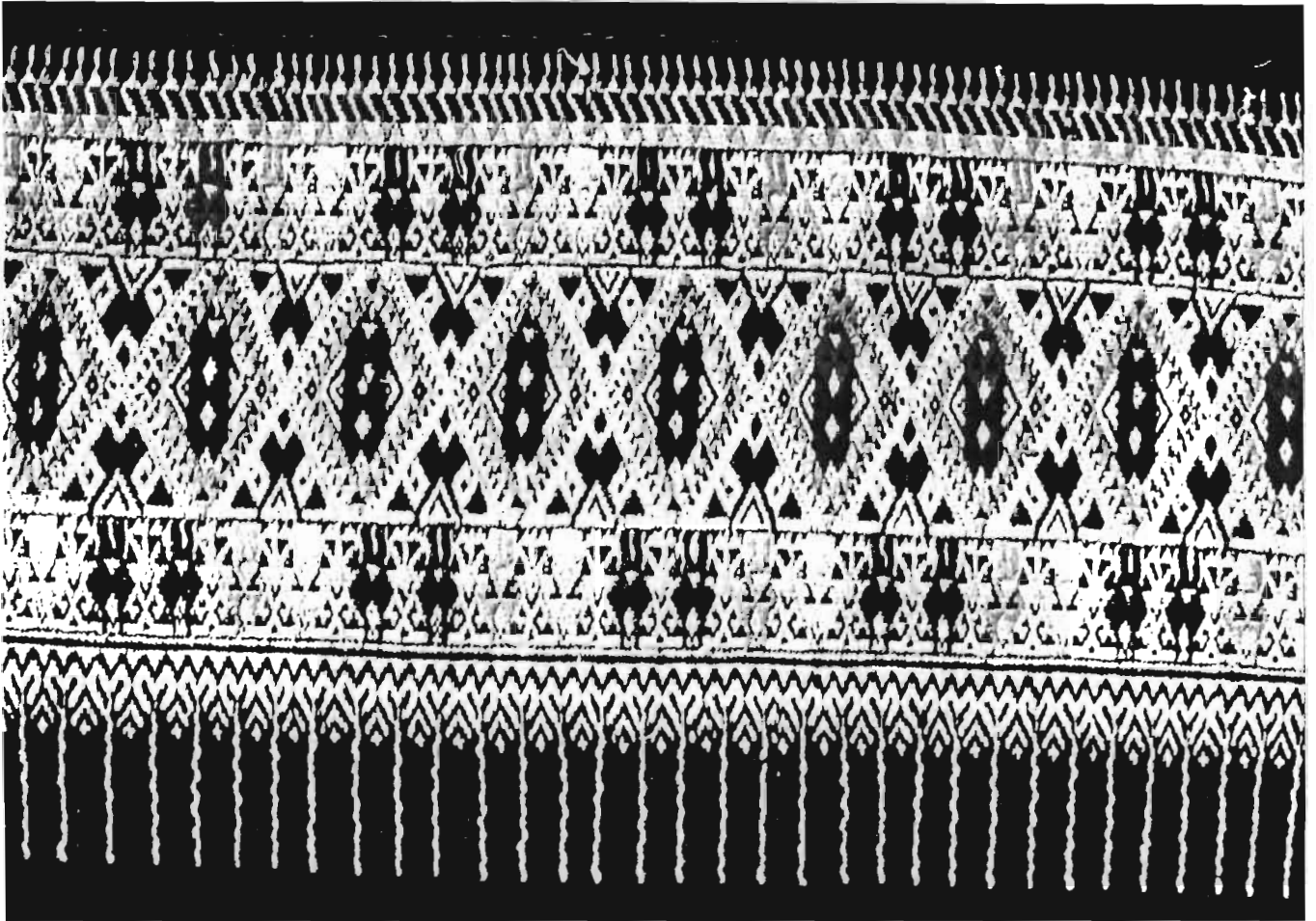
ลายนกนอน



การทอตัวอย่างลายตีนจกเพื่อเก็บไว้ดูเป็นต้นแบบ

ชื่อลายจากซ้ายไปขวา

- | | | |
|-------------------|----------------------|----------------------|
| 1. โคมหัวหมอนน้อย | 6. หงส์น้อย (ปลอย) | 11. เชียงแสนหงส์หลวง |
| 2. ละกอนน้อย | 7. กุศलगอน (หงส์) | 12. ชั้นสามแควในบนอน |
| 3. กุศलगอน | 8. ชั้นเสียนล้ม | 13. ชั้นสามแควในหงส์ |
| 4. ละกอนกลาง | 9. ทน่วยแควชั้นละกอน | 14. เชียงแสนกลาง |
| 5. ชั้นแควดู | 10. โคมหัวหมอนหลวง | 15. ละกอนหลวง |
| | | 16. บนอน |
| | | 17. เชียงใหม่ |



ลายหงส์ดำซึ่งเป็นลายที่หายากที่สุด

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กัญญารัตน์ เวชศาสตร์ การศึกษาเรื่องหงส์จากศิลปกรรมในประเทศไทย กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔
- เชมนันตะ เค้าขวัญ กรุงเทพฯ : มุลนิธิอริยาภา, ๒๕๒๘
บทสัมภาษณ์ประกอบบทความ "พุทธศาสนากับการเยียวยาธรรมคติ" โดย
ประภาพร สุขพรวรรกุล ทิศทางไท ฉบับที่ ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗
"ความรักและสันติภาพของคนหนุ่มสาวในทรรศนะของชาวพุทธ" ความรัก
และสันติภาพ : รวมปาฐกถาด้านศาสนาและจริยธรรมในสังคมไทย
เชียงใหม่ : สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๗
- จารุวรรณ ธรรมวัตร "การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน" ทิศทางหมู่บ้านไทย เสรี พงศ์นิศ
บรรณาธิการ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, ๒๕๓๐
- ฉ.ฉิมมล นิทานธรรมบท กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ ๙๙ มีเดีย
- ทรงศักดิ์ ปรารงค์วัฒนากุล บรรณาธิการ ผ้าเอเชีย : มรดกร่วมทางวัฒนธรรม กรุงเทพฯ :
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ และสำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๖
"ผ้าแม่แจ่ม" (ต้นฉบับ) โครงการสารานุกรมวัฒนธรรมไทย(ภาคเหนือ)
"ประเพณีทานตุ๋นในล้านนา" เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง
"มรดกผ้า : ภูมิปัญญาคนไท" ณ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย สำนักงาน
คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ๒๖ - ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๓๕
- นิธิ เอี้ยวศรีวงศ์ "การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน " ทิศทางหมู่บ้านไทย เสรี พงศ์นิศ
บรรณาธิการ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน : ๒๕๓๐
- นุสรุา เตียงเกตุ รายงานฉบับสมบูรณ์โครงการเสริมรายได้กลุ่มสตรีแม่แจ่ม (มีนาคม ๒๕๓๔
- มีนาคม ๒๕๓๖) เสนอต่อโครงการพัฒนาเศรษฐกิจและความเป็นผู้นำสตรี
๒๕๓๖ เอกสารอัดสำเนา
- พจนา จันทรสันติ แปลและเรียบเรียง อนาคตอันเก่าแก่ : บทเรียนจากลาดัก กรุงเทพฯ :
โครงการจัดพิมพ์คปไฟ, ๒๕๓๖
- พระธรรมราชาวัตร ผู้สอบทานชำระ มหาชาติภาคพายัพ ฉบับสร้อยสังกร สำนักพิมพ์ ส.ธรรมภินี

| | |
|--|---|
| พระราชวรมณี (ประยูทธ ประยูต, โต) แพทริเซีย ซีสแมน และ ทรงศักดิ์ ปรารักษ์วัฒนากุล วรปฐมมา คำห่ม | <u>พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ๒๕๒๘</u> <u>ผ้าล้านนา : ยวน ลื้อ ลาว เชียงใหม่ : โครงการศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๐</u> <u>การศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมเรื่องนางอุทธรธา วิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕ เอกสารอัดสำเนา</u> <u>ในท้องถิ่นมีนทานและการละเล่น... การศึกษาคติชนในบริบททางสังคมไทย กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๗</u> |
| ศิรพร จิตะฐาน ณ ถลาง | "สถานภาพจิตรกรรมล้านนาศึกษา" เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "สถานภาพล้านนาคติศึกษา" ๒๒ - ๒๔ สิงหาคม ๒๕๒๙ ณ โรงแรมเชียงใหม่ฮิลล์ เชียงใหม่ โดย โครงการศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ |
| สน สีมাত্রัง | "ศิลปล้านนาที่ทำหน้าที่เป็นบุคลากรพื้นฐาน โลกทัศน์ความเชื่อในกฎแห่งกรรม" เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการล้านนาคติศึกษา : โลกทัศน์ล้านนา ๑๑ - ๑๔ กันยายน ๒๕๓๔ โดย ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่และวิทยาลัยครูเชียงใหม่ สหวิทยาลัยล้านนา |
| สมหมาย เปรมจิตต์ | "ตำนานนิทานเด็กคำบรพ์" (เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง วรรณกรรมพุทธศาสนาล้านนา ครั้งที่ ๑ "ปริทัศน์ความรู้ในปัจจุบัน และข้อเสนอแนะสำหรับกิจกรรมในอนาคต" ๑๕ - ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๓๗ ณ วัดสวนดอก เชียงใหม่ โดย สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ |
| สุทธิลักษณ์ อัมพันวงศ์ ม.ล.สุรสวัสดิ์ สุชสวัสดิ์ | <u>ช่างไทย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๗</u> <u>กิจกรรมวัดยางหลวง : บทบาทศิลปะพม่า-ล้านนาในหุบเขาแม่แจ่ม งานวิจัยภายใต้การสนับสนุนของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๔, เอกสารอัดสำเนา</u> <u>"แม่แจ่มกับกระแสวัฒนธรรมของโลก อดีต-ปัจจุบัน : มุมมองหนึ่งจากพุทธศิลปกรรมท้องถิ่น" เมืองโบราณ ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๑ มกราคม - มีนาคม ๒๕๓๗</u> <u>วรรณกรรมคำวของภาคเหนือ เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๗๖</u> <u>หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๙</u> |
| เสนห์ นุญยลักษณ์ | "วรรณกรรมพุทธศาสนา : ข้อเสนอแนะสำหรับกิจกรรมในอนาคต" เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ เรื่อง "ปริทัศน์ความรู้ในปัจจุบันและข้อเสนอแนะสำหรับกิจกรรมในอนาคต" ๑๕ - ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๓๗ ณ วัดสวนดอก เชียงใหม่ โดย สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ |
| หลุยส์ กาโบต์ | |

- อนาโตล เบ็ลตีเยร์ "วรรณกรรมพุทธศาสนากับการแสวงหาคำตอบปัญหาในยุคปัจจุบัน" เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา ครั้งที่ ๑ "ปริทัศน์ความรู้ในปัจจุบันและข้อเสนอแนะสำหรับกิจกรรมในอนาคต" ๑๕ - ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๓๗ ณ วัดสวนดอก เชียงใหม่ โดย สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์ "ความเปลี่ยนแปลงในกระบวนการ "สร้าง" หัตถกรรมไม้และแกะสลักเพื่อขาย" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑๒ : ตุลาคม ๒๕๓๗

ภาษาอังกฤษ

- K.Khemananda "Religion and Rapid Cultural Change : A Buddhist Perspective", A paper presented at the Department of Religion, Temple University, Philadelphia, U.S.A., 1991
- Lefferts, H.Leedom "Textiles Exchange in Tai Societies", Proceedings of the 4th International Conference on Thai Studies, Volume I, Institute of Southeast Asia Studies, Kunming, China, 1990
- The National Identity Board, Thai Textiles : Thread of a Cultural Heritage, 1994
-

คำขอบคุณ

ผู้วิจัยขอขอบคุณบุคคลต่อไปนี้ ที่ได้กรุณาให้ข้อคิด คำปรึกษา ความเอื้อเฟื้อ และเป็นแรงใจ
ให้งานชิ้นนี้สำเร็จลุล่วงไปได้

| | |
|--|--------------|
| ศาสตราจารย์ ดร.อุดม | รุ่งเรืองศรี |
| ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทรงศักดิ์ | ปรามังคกุล |
| ผู้ช่วยศาสตราจารย์บำเพ็ญ | ระวิน |
| ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ม.ล.สุรสวัสดิ์ | สุขสวัสดิ์ |
| คุณเผ่าทอง | ทองเจือ |
| คุณนุเสรา - คุณเดชา | เตียงเกตุ |
| คุณสนั่น | ธรรมธิ |
| แม่เอื้อน แม่สุธรรม แม่ตอง น้องคำเอี้ย แม่แก้ว | |
| พ่อหนานสุวรรณ พระครูปิยะธรรมมาธิวาส ฯลฯ | |
| คุณรุจิรา | คอทอง |
| คุณรพีพรรณ | พิชัยพงศ์ |
